

Op deze uitgave is de CC-BY-NC-licentie van toepassing.

Het is toegestaan om deze uitgave te kopiëren, distribueren, vertonen en op te voeren, en om afgeleid materiaal te maken dat op dit werk gebaseerd is zolang dit geen commerciële doeleinden heeft en uitsluitend als de auteur vermeld wordt als maker: J. Verschoof / Theologische Universiteit Apeldoorn

Wilhelm Busch

De visie van Wilhelm Busch op het predikantswerk in het Derde Rijk en hoe hij daar praktisch gestalte aan geeft, met name gezien vanuit zijn piëtistische achtergrond

Pfarrer Wilhelm Busch gestoken in het kostuum dat hij graag droeg: een automonteurspak

Masterscriptie

Hoofdvak: Kerkgeschiedenis

Onderwijsinstelling: Theologische Universiteit Apeldoorn

Begeleider: Prof. dr. H.J. Selderhuis

Student: J. Verschoof

Studentnummer: 1058

Inleverdatum: 1 mei 2023

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 – Inleidend hoofdstuk	3
1.1 Inleiding	3
1.2 Tijdsbeeld	7
1.3 Piëtisme	11
Hoofdstuk 2 – Biografie	14
2.1 Inleiding	14
2.2 Kind (1897-1914)	14
2.3 Soldaat (1914-1919)	18
2.4 Student (1919-1922)	21
2.5 Stagiair/Gemeentepredikant (1922-1930)	25
2.6 Jeugdpredikant (1930-1945)	28
2.7 Jeugd- en emerituspredikant (1945-1966)	34
2.8 Conclusie	37
Hoofdstuk 3 – Visie en dagelijkse praktijk	38
3.1 Inleiding	38
3.2 Over prediking	38
3.3 Over pastoraat	48
3.4 Over jeugdwerk	56
3.5 Over evangelisatie	64
3.6 Conclusie	67
Hoofdstuk 4 – Slothoofdstuk	70
4.1 Conclusie	70
4.2 Evaluatie	71
4.3 Relevantie	72
Samenvatting	74
Literatuur	76

Hoofdstuk 1 – Inleidend hoofdstuk

1.1 Inleiding

Relevantie

Deze scriptie gaat over de persoon en het werk van Wilhelm Busch (1897-1966). Het noemen van zijn naam roept in ons land weinig tot geen herkenning op. In Duitsland is de naam Wilhelm Busch wel bekend; er is zelfs een heus ‘Wilhelm Busch Museum’, en er wordt om het jaar €10.000 uitgereikt aan de winnaar van de ‘Wilhelm-Busch-Preis’. Echter: de naamsbekendheid, het museum en de prijs zijn niet voor de Wilhelm Busch van mijn onderzoek, maar zijn weggelegd voor een bekend geworden dichter, striptekenaar en naamgenoot Wilhelm Busch (1832-1908).

De Wilhelm Busch over wie mijn onderzoek gaat, was een Duits piëtistisch theoloog, levend in de 20ste eeuw, wiens levensdoel het was de eer van God en de redding van zijn naaste te zoeken. Hij schreef onder andere *Jesus unser Schicksal* (Nederlandse uitgave: *Jezus onze bestemming*) dat in meer dan 36 talen is gepubliceerd en alleen al in het Duits minimaal 2.5 miljoen keer is verkocht.¹ Het boekje kent onder andere een hoge oplage omdat het vaak wordt gebruikt voor evangelisatiedoeleinden, ook in Nederland (zie bv. aanbod op site zakbijbelbond).²

Busch is een belangrijke vertegenwoordiger geweest van het Piëtisme in Duitsland in de 20ste eeuw. In Nederland is voor deze belangrijke vroomheidsbeweging minder aandacht, vooral wat betreft de 20ste-eeuwse gestalte daarvan. Juist ook daarom lijkt het mij goed om aandacht te vragen voor deze 20ste-eeuwse vertegenwoordiger van het Pietisme.

Bovendien is van belang dat Busch als nadrukkelijk piëtistisch theoloog ook een wezenlijke plaats ingenomen heeft binnen de ‘Bekennende Kirche’ tijdens het nationaalsocialistische bewind van Hitler, voornamelijk als jeugdpredikant en evangelist. De tijd van het Derde Rijk (1933-1945) waarin Busch als predikant werkzaam was, was een heel bewogen en voor ontelbaren een immens zware tijd; een tijd waarin de macht van het rijk der duisternis zich zichtbaar openbaarde. Hoe ging hij als predikant met de grote uitdagingen voor de kerk van zijn tijd om? Hoe gaf hij daarbij concreet gestalte aan zijn werk? En wat was de invloed van zijn piëtistische achtergrond op zijn werkzaamheid? Dat zijn de vragen waar dit onderzoek een antwoord op geeft.

¹ Becker, *Wilhelm Busch als evangelistischer Verkündiger*, 465.

² Becker, *Busch*, 413.

Er is sinds langere tijd veel interesse voor de Bekennende Kirche en hoe predikanten in de tijd van het nationaalsocialistische bewind leefden en werkten. Zo is er bijvoorbeeld veel geschreven over heel bekend geworden gelovigen, zoals Dietrich Bonhoeffer. Maar er is zeker ook aandacht voor minder bekend geworden geloofsgetuigen. Een aangrijpend boek is bijvoorbeeld het in 2020 uitgegeven boek *De dominee van Buchenwald*, waarin het levensverhaal wordt beschreven van dominee Paul Schneider (1897-1939) en waarin zichtbaar wordt hoe hij zich ontwikkelde van liberaal theoloog tot orthodox-piëtistisch predikant.³ Als piëtistisch predikant kwam hij in conflict met het nazistische regime wat uiteindelijk leidde tot zijn marteldood.

Wilhelm Busch heeft op een praktische manier een belangrijke rol gespeeld in de ‘Kirchenkampf’. Het is van belang om te zien hoe een piëtistisch predikant zijn dagelijkse werk vormgaf in een zo duistere tijd. Hoe heeft hij gehandeld en als predikant gediend in de tijd van het Derde Rijk? In welke mate heeft die tijd bijvoorbeeld zijn preken en jeugdwerk beïnvloed, en welke rol speelde zijn piëtistische achtergrond daarbij? Het onderzoek beperkt zich met name tot hoe Busch als *piëtistisch* predikant zijn werk in die tijd gestalte gegeven heeft.

Stand van onderzoek

Over de Duitse kerk in het Derde Rijk is veel literatuur beschikbaar.⁴ Zo zijn grote wetenschappelijke studies uitgegeven over de houding van de kerk ten opzichte van het nationaalsocialisme, zoals: *Die Kirchen im Dritten Reich*, *Die Kirchen und der Nationalsozialismus*, en *Christlicher Widerstand!?*⁵ Maar ook verschijnen in groten getale detailstudies over deze periode.⁶ Ook in Nederland wordt hierover gepubliceerd, over de houding van gelovigen en kerken in ons land ten opzichte van het nationaalsocialisme. Een voorbeeld daarvan is het proefschrift *Oude waarheid en nieuwe orde* over bevindelijk-gereformeerde christenen en hun opstelling in de oorlogsjaren.⁷ De genoemde publicaties geven een algemeen beeld van de christenheid in Duitsland (en Nederland) onder nationaalsocialistische heerschappij.

³ Goedhart, *De dominee van Buchenwald*.

⁴ Over de geschiedenis van de kerk ten tijde van het nationaalsocialisme bestaat zeer veel literatuur. Voor een evenwichtige selectie daarvan zie: Christoph Strohm: *Die Kirchen im Dritten Reich*. C.H. Beck, München, 2016², 123-126.

⁵ Strohm, *Die Kirchen im Dritten Reich*; Blaschke, *Die Kirchen und der Nationalsozialismus*; Hermle, *Christlicher Widerstand!?*

⁶ Zie hiervoor: <http://kirchliche-zeitgeschichte.de/>

⁷ Bosma, *Oude waarheid en nieuwe orde*.

Wat was het eigene van de houding van piëtisten in het Derde Rijk? Daarover wil ik een tweetal artikelen noemen die in het standaardwerk *Geschichte des Pietismus* zijn opgenomen en een beknopt inzicht geven: ‘Gemeinschaftschristentum in Deutschland’ en ‘Pietismus zwischen Weltferne und Staatstreue. Politik als Ärgernis’.⁸ In deze artikelen wordt onder andere de theologische stellingname van vertegenwoordigers van het 20ste-eeuwse Piëtisme ten opzichte van het nationaalsocialisme besproken, hun verzet tegen de nationaalsocialistische geloofsbeweging ‘Deutsche Christen’, en hun tendens zich vooral te richten op evangelisatie en gemeenteopbouw.⁹ De genoemde literatuur geeft een goed tijdsbeeld en geeft in kort bestek de (vooral politieke) opstelling van piëtisten in het Derde Rijk weer. Onduidelijk blijft in genoemde literatuur echter hoe deze politieke opstelling vorm heeft gekregen in de praktijk van het dagelijkse werk en leven in piëtistische kringen.

In vergelijking met tijdgenoten als Dietrich Bonhoeffer is er, zoals eerder aangegeven, weinig geschreven over Wilhelm Busch. Toch zijn een aantal publicaties te noemen waarin Busch zijdelings en zelfs ook primair wordt genoemd. Eberhard Busch – geen familie – schrijft in *Geschichte des Pietismus* dat de invloed die de oorlog op piëtisten en hun verkondiging heeft gehad nog niet op systematische wijze is onderzocht.¹⁰ Daarbij noemt hij terloops Wilhelm Busch in verband met zijn stellingname als tegenstander tegen de Duitse herbewapening na de Tweede Wereldoorlog.

Speciaal aan Busch gewijd zijn de boeken *Im Einsatz für Jesus. Pastor Wilhelm Busch* van Ulrich Parzany en *Wilhelm Busch als evangelistischer Verkündiger* van Wolfgang Becker.¹¹ Het eerste boek dat in 1973 verscheen (derde druk: 2017) is een meer populair geschreven boek over het leven van Wilhelm Busch. Zeer interessant daarbij zijn de vele akten van de ‘Geheime Staatspolizei’ (Gestapo) over Busch die Parzany gebruikt heeft. Het tweede boek is een zeer omvangrijk (859 pagina’s), proefschrift uit 2010, dat als veertiende deel opgenomen is in de reeks *Beiträge zu Evangelisation und Gemeindeentwicklung*.¹² Zoals de titel al laat zien is de studie hoofdzakelijk gericht op het hoe en wat van de prediking van Busch. Becker heeft in de twee hoofddelen van zijn studie op knappe wijze zowel de biografie als de wijze en inhoud van de (‘evangeliserende’) prediking van Busch beschreven. Met de uitgave van Becker is recent voor het eerst zeer veel informatie over Busch beschikbaar geworden dat

⁸ Ohlemacher, in: *Geschichte des Pietismus*, III:393-464; Von Thadden, in: *idem*, IV:646-666.

⁹ Von Thadden, in: *Geschichte*, IV:658.

¹⁰ E. Busch, in: *Geschichte*, III:534.535.

¹¹ Parzany, *Im Einsatz für Christus. Pastor Wilhelm Busch*; Becker, *Busch*.

¹² Zie hiervoor: <https://ieeg.uni-greifswald.de/ressourcen/buecher/beg/>

volgens de auteur vraagt om verder onderzoek, vooral op het gebied van gemeentewerk in de *praktijk*.¹³

Voor mijn onderzoek zijn de twee bovenstaande werken in combinatie met de eigen publicaties van Busch van groot belang. Er zijn veel bundels met preken van Busch uitgegeven. Ook zijn veel van zijn evangelisatietoespraken gepubliceerd. Busch heeft ook veel artikelen geschreven, vooral als hoofdredacteur van het piëtistische blad *Licht und Leben* waarover hij schrijft dat het blad de ‘Stimme des Pietismus’ in de kerk van zijn tijd wilde zijn.¹⁴ Deze meestal opiniërende-, maar ook pastorale en praktische artikelen, laten zien op welke manier Busch zijn ambtswerk vormgaf en welke overtuigingen daarbij een rol speelden. Van belang voor dit onderzoek noem ik tenslotte nog een biografie over zijn broer (en zo ook deels over hemzelf) *Johannes Busch – ein Botschafter Jesu Christi*, en een boek dat veel autobiografisch materiaal bevat waarin Busch heeft geschreven over personen die voor hem van grote betekenis zijn geweest: *Plaudereien in meinem Studierzimmer*.¹⁵ Aan de hand van de literatuur van Busch zelf en van genoemde auteurs wil ik een kerkhistorische bijdrage leveren aan het onderzoek over Wilhelm Busch. De hoofdvraag en de opzet van dit onderzoek noem ik hieronder.

Hoofdvraag en opzet

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: ‘Welke visie heeft Wilhelm Busch op het predikantswerk in het Derde Rijk en hoe geeft hij daar praktisch gestalte aan, met name gezien vanuit zijn piëtistische achtergrond?’

Om de hoofdvraag te kunnen onderzoeken is het nodig om na de introductie van Busch (§1.1) een tijdsbeeld (§1.2) te geven waar in kort bestek de theologische en kerkelijke toestand van de bijzondere tijd waarin hij leefde wordt beschreven. Busch was piëtist, liet zich inspireren door de traditie van het Piëtisme en ontwikkelde zich tot een van haar vertegenwoordigers in de 20ste eeuw. In een derde paragraaf (§1.3) wordt het eigene van deze vroomheidsbeweging kort besproken. Paragraaf 1.2 en 1.3 geven de nodige context voor zowel hoofdstuk 2 en 3. Daarom hebben de paragrafen een plaats gekregen in het inleidende eerste hoofdstuk.

Busch als piëtist wordt uitvoerig belicht in hoofdstuk 2, een biografisch hoofdstuk. Na deze levensbeschrijving volgt in hoofdstuk 3 het hoofdgedeelte van het onderzoek. Hierin wordt beschreven welke visie Busch heeft op het predikantswerk in het Derde Rijk en hoe hij daar

¹³ Becker, *Busch*, 11.

¹⁴ Parzany, *Im Einsatz*, 229.

¹⁵ Busch, *Johannes Busch. Ein Botschafter Jesu Christi*; Busch, *Plaudereien in meinem Studierzimmer*.

praktisch gestalte aan geeft. Ten slotte volgt in hoofdstuk 4 een conclusie en evaluatie, en ga ik in op de betekenis van Busch, ook voor het kerkelijke leven van vandaag.

1.2 Tijdsbeeld

Aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw heerste in Europa een sterk vooruitgangsgeloof. Mede door de industrialisatie was op allerlei gebied sprake van grote en snelle vooruitgang. Dientengevolge was er een optimistische visie op de toekomst. Ook in de christenheid in Europa leefde deze positieve toekomstverwachting: men had goede hoop op een diepgaande kerstening op alle terreinen van het volksleven. Daarbij werd vooral volop ingezet op onderwijs, het bijbrengen van moraal en het bevorderen van sociale gerechtigheid. Ook het werk van de zending werd met élan ter hand genomen. Belangrijk is hier geweest de Wereldzendingsconferentie te Edinburgh in 1910, voorgezeten door de Amerikaanse methodist John R. Mott. De titel van een bekend boek van hem is: *The Evangelization of the World in This Generation* (1900). Deze titel geeft het verlangen en het élan van velen in die tijd weer.¹⁶

Op theologisch gebied heerste in deze tijd in Duitsland het Liberalisme. Met betrekking tot de visie op de Bijbel betekende dit: De Heilige Schrift werd niet meer door iedereen erkend als het onfeilbare Woord van God maar werd gezien als een boek waarin Gods Woord gevonden kon worden. Met name door middel van historisch onderzoek en literair onderzoek van de brontekst werd gepoogd een onderscheid te maken tussen mensenwoord en Gods Woord.

In de periode na de Eerste Wereldoorlog ontstond in Duitsland een chaotische situatie: het oude Duitse keizerrijk hield op te bestaan in 1918, het land was verslagen en voelde zich vernederd door het ‘dictaat van Versailles’. Schuldbetalingen, recessie en hyperinflatie brachten het land verder in verval. In de plaats van het oude Keizerrijk zag een parlementaire democratie het levenslicht: de ‘Weimarer Republik’. De nieuwe republiek had echter vele vijanden en genoot weinig gezag. De houding van veel Duitsers, vooral van protestanten, tot haar was zelfs sceptisch en wantrouwend.¹⁷ Duitsland isoleerde zichzelf steeds meer, er ontstond een hang naar het verleden; tegelijkertijd groeide de ontevredenheid met de eigen tijd.

In de jaren ‘20 van de 20ste eeuw ontstond een Luther-Renaissance. Niet alleen de rechtvaardigingsleer van de grote *Duitse* reformator van weleer kwam weer in de belangstelling

¹⁶ Zie ook: Woodbridge, *Church History*, 678-680.

¹⁷ Hermle, *Christlicher Widerstand!?*, 18.

te staan, ook vonden velen bij Luther antwoorden op maatschappelijke vragen van de eigen tijd. In het hernieuwde Lutheronderzoek speelde het verlangen bij liberaal-theologische politiek-conservatieve denkers naar ‘Gesundung’ van het nationaal-maatschappelijke leven een belangrijke rol.¹⁸

In Duitsland leefde een breed gedragen opvatting dat de waarden, het moderne denken en de wetenschapsbeoefening van veel andere Westerse landen (vaak vroegere vijanden) niet pasten bij het Duitse volk.

Er groeide een diep verlangen (‘Sehnsucht’) naar gemeenschapsvormen die bij de aard van het Duitse volk zouden passen, en zij ‘völkische oder staatliche Vergemeinschaftungsformen’ noemden.¹⁹ Luthers reformatie was naar de mening van velen in Duitsland nog niet klaar, en men zocht in het heden die reformatie als het ware tot voltooiing te brengen. Deze aandacht voor het specifiek Duitse was een vruchtbare voedingsbodem voor een ontvankelijke houding ten opzichte van het nationaalsocialisme.

In juni 1932 ontstond een kerkelijke beweging die het nationaalsocialistische gedachtegoed omarmde, de zogenaamde ‘Deutsche Christen’. Deze beweging wilde het christelijk geloof aanpassen door een ‘völkische Reform’ van de Duitse kerk. Men zocht naar een ‘Deutschchristentum auf rein evangelischer Grundlage.’ Daarbij werd het Oude Testament terzijde geschoven als ‘Joods’ boek omdat men dit niet nodig zou hebben voor het kennen van de Nieuwtestamentische Christus, die overigens in de theologische literatuur steeds meer arische trekken kreeg. De Bijbel en het christendom moesten verlost worden van haar ‘Joodse bestanddelen’.²⁰

Om te kunnen begrijpen hoe het nationaalsocialistische gedachtegoed in een groot gedeelte van de Duitse kerk op aansluiting kon rekenen, bieden de artikelen van Ohst, Kaufmann en Hamm in het boek *Evangelische Kirchenhistoriker im ‘Dritten Reich’* veel informatie.

Martin Ohst schrijft in *Evangelische Kirchenhistoriker ‘im Dritten Reich’* over de invloedrijke kerkhistoricus Emanuel Hirsch en waarom hij in zijn theologisch denken vatbaar was voor het nationaalsocialistische gedachtegoed.²¹ Hirsch heeft ten tijde van het Interbellum gepoogd een geestelijke uitweg te wijzen te midden van de catastrofale gevolgen van de Eerste

¹⁸ Hermle, *Christlicher Widerstand!?*, 36.

¹⁹ Kaufmann, in: *Evangelische Kirchenhistoriker ‘im Dritten Reich’*, 43.44.

²⁰ Meier, *Kreuz und Hakenkreuz*, 22.23.

²¹ Ohst, in: *Kirchenhistoriker*, 64-121

Wereldoorlog voor Duitsland. Volgens Ohst is vanuit dit persoonlijke levensdoel van Hirsch zijn engagement ten gunste van het Nationaalsocialisme en de beweging van de Deutsche Christen te verstaan. In zijn boek *Deutschlands Schicksal* legt Hirsch zich niet neer bij de nederlaag van Duitsland, die hij niet ziet als een oordeel van God maar als het gevolg van een falen van de morele kracht van het Duitse volk. Ziende op de tragische toestand van zijn volk verlangt Hirsch naar een wederopstanding van Duitsland. Hij ziet het als zijn taak de herinnering aan dit morele falen van het Duitse volk levend te houden en er tegelijkertijd voor de toekomst tegen te waarschuwen:

‘Ich kann sie [de Duitse jeugd] heute, in der gegenwärtigen Lage meines Volks, gar nicht mein und ihr Volk lieben lehren, so wie ein Christ sein Volk lieben soll, ohne daß ich sie die wilde leidenschaftliche Empörung lehre wider alles, was durch die Lüge und Unmoral des Vernichtungskrieges gegen mein Volk, des schändlichen Wortbruches an meinem Volke, der Mordpolitik wider mein Volk an Sünde und Unrecht geschehen ist.’²²

Kaufmann bespreekt in eerdergenoemd boek de werkzaamheid van de invloedrijke kerkhistoricus Erich Seeberg, die uitgroeide tot een overtuigd en invloedrijk nationaalsocialist.²³ Ook het leven van Seeberg is, net als bij Hirsch, bepaald door de catastrofale Duitse nederlaag van de Eerste Wereldoorlog. Seeberg ziet de Eerste Wereldoorlog ten diepste zelfs als een strijd tussen twee politieke ideologieën: de Duits-lutherse en de Angelsaksisch-calvinistische. De Duitse nederlaag vormde niet het einde van deze strijd. Omwille van het behoud van het oude christelijke Duitsland voelde Seeberg zich geroepen een synthese te zoeken tussen het traditionele Christendom en de ‘völkische Weltanschauungslehren’, die een breed draagvlak vonden bij de nationaalsocialisten. In dat verband billijkte Seeberg een zekere analogie tussen de weg van Duitsland en die van Christus:

‘Man könnte mir sagen: dasselbe, was du von Christus sagst, erlebe ich an Deutschland, dessen ewiges Schicksal es ist, sich aus Niederlagen neu zu formen und durch Sterben hindurch wieder aufzuerstehen. Ich würde dem nicht widersprechen; aber ich würde freilich

²² Ohst, in: *Kirchenhistoriker*, 80.

²³ Kaufmann, in: *Kirchenhistoriker*, 122-272.

darauf hinweisen, daß auch dies tiefe Bild von Deutschlands Geschick Abbild ist, gewonnen, auch unbewußt gewonnen, am Urbild Christus, der unterlegen ist, um lebendig zu machen.’²⁴

In het laatste artikel uit *Evangelische Kirchenhistoriker im ‘Dritten Reich’*, getiteld: ‘Hanns Rückert als Schüler Karl Holls. Das Paradigma einer theologischen Anfälligkeit für den Nationalsozialismus’, legt Berndt Hamm het theologische probleem bloot waardoor veel christenen meegingen met het nationaalsocialisme: een theologisch tekort aan Christologie.²⁵ Hamm bespreekt in zijn artikel de theologie van de theoloog Holl (1866-1926), een invloedrijke liberale theoloog die de Duitse liberale theologie wilde hervormen door een heroriëntatie op Luther. Opvallend veel van zijn leerlingen sloten zich aan bij de nationaalsocialistisch georiënteerde kerkelijke stroming van de Deutsche Christen.

Hamm laat zien dat de natuurlijke theologie van het liberalisme vatbaar is gebleken voor het nationaalsocialisme omdat volgens die theologie de ‘überweltlichen’ God, ‘innerweltlich’ en ‘innermenschlich’ ervaren kan worden in schepping, geschiedenis, geweten en moraal. Aan de hand van de Twee Rijken-leer van Luther wordt door de Duitse liberale theologie van Holl absolute waarde toegekend aan het wereldlijke, het natuurlijke. Binnen dit kader worden historische processen en gebeurtenissen gezien als een directe openbaring van Gods wil, die men moet omarmen als Gods heilshandelen in de geschiedenis.

Aan het einde van zijn analyse concludeert Hamm dat heel de theologie van Holl lijdt aan een Christologisch tekort, en dat dát haar juist zo vatbaar maakte voor een ‘Bejahung’ van het nationaalsocialisme:

‘Nicht die Immanenz Gottes in Christus, die Menschwerdung, ist der Ausgangsort, von dem her Holl die Gegenwart Gottes in Geschichte, Sittlichkeit und Erleben bestimmt, sondern eine christologisch unbestimmte Theozentrik und die Weltimmanenz Gottes in den natürlichen, geschichtlich verstandenen Schöpfungsordnungen. Die Nähe Gottes zur Welt wird daher nicht als Nähe einer Gegenwirklichkeit zu Wesen und Wirken der Welt verstanden, sondern als göttliche Präsenz und Potenz, die eine bestimmte Weltwirklichkeit – z. B. Krieg und militante Ordnungen – religiös bestätigt und überhöht.’²⁶

²⁴ Kaufmann, in: *Kirchenhistoriker*, 162.

²⁵ Hamm, in: *Kirchenhistoriker*, 273-309.

²⁶ Hamm, in: *Kirchenhistoriker*, 303.

Tegenover de Deutsche Christen was er ook een aanzienlijk deel van de Duitse kerk dat zich juist afzette tegen het nationaalsocialisme en in verzet kwam: de zogenaamde ‘Bekennende Kirche’. Dit deel van de Duitse kerk kwam in eigen synodes bijeen en verwierp de aanpassingen die de invloedrijke Deutsche Christen doorvoerden in de ‘Evangelische Kirche’. De Bekennende Kirche wilde aan de waarde van het Oude Testament vasthouden en Joodse christenen niet buiten de kerk plaatsen. Zo ontstond een hevige kerkelijke en geestelijke strijd. De voornaamste kritiek van de Bekennende Kirche op de Deutsche Christen was dat zij de openbaring van de Schrift ondergeschikt maakten aan de openbaring in de natuur en geschiedenis. In 1934 kwam de Bekennende Kirche in het openbaar bijeen tijdens een algemene synode te Barmen. Daar formuleerde zij een krachtig tegengeluid aan de hand van de ‘Barmer Thesen’. De eerste luidde: ‘Jezus Christus, zoals de Heilige Schrift ons van Hem getuigt, is het ene Woord van God, waarnaar wij moeten luisteren en waaraan wij in leven en sterven vertrouwen en gehoorzaamheid verschuldigd zijn’. De Bekennende Kirche wilde van geen openbaring buiten de Christus der Schriften weten.

Een van de groepen die zich verzetten tegen het nationaalsocialistische gedachtengoed in de kerk en zich over het algemeen aansloten bij de Bekennende Kirche waren de Piëtisten. Hun Bijbels- en Christus-georiënteerde geloofsbeleving maakten de meeste van hen kritisch ten opzichte van de Deutsche Christen en de nationaalsocialisten.

1.3 Piëtisme

Het Piëtisme is een vroomheidsbeweging ontstaan in de tweede helft van de 17de eeuw in Duitsland en kwam vooral tot bloei in de periode 1690-1750. Het Piëtisme ontstond tegenover de achtergrond van een veelal verstarde orthodoxie binnen het Lutherse en Gereformeerde protestantisme in Duitsland. Na aanvankelijk verzet vanuit zowel verlichte kringen als de gevestigde kerk, vond het Piëtisme steeds meer weerklank in de Duitse kerk en samenleving. Kenmerkend voor het Piëtisme in het algemeen is: nadruk op persoonlijke bekering en levensheiliging, en de persoonlijke omgang met God in gebed, grondig Bijbellezen en omgang met gelovigen.²⁷

Om de geestelijke en theologische wereld van Busch te begrijpen, stel ik hier kort drie toonaangevende vertegenwoordigers van het Piëtisme voor: Phillip Jakob Spener (1635-1705), August Hermann Francke (1663-1727) en Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf (1700-1760).

²⁷ Cf. Brecht, in: *Geschichte*, I:1.2.

Phillip Jakob Spener wordt gezien als de grondlegger van het Piëtisme door zijn bekend geworden piëtistisch programma: *Pia desideria. Oder herzliches Verlangen nach gottgefälliger Besserung der wahren Evangelischen Kirchen*. Spener vroeg hierin aandacht voor persoonlijke Bijbelstudie, levend geloof in plaats van verstandelijke kennis alleen, navolging (van de Heere Jezus) en het samenkomen in gezelschappen/conventikels rondom de Bijbel.²⁸ Volgens Spener was de leer wel in orde maar moest het leven anders. Omdat zijn voorstellen eenvoudig te realiseren waren en praktisch van aard, konden zij door theologen, maar net zo goed door bijvoorbeeld eenvoudige handwerkers, worden opgepakt.

August Hermann Francke schrijft over zichzelf dat hij tijdens zijn theologiestudie innerlijk en uiterlijk een in en in werelds mens was, maar dat de Heere hem ‘als in een handomdraai’ innerlijk veranderd had.²⁹ Francke is vooral vanwege zijn inspirerende en voor velen bijna paradigmatisch geworden bekeringsgeschiedenis, en zijn buitengewoon grote inzet en bevordering van het onderwijs van grote invloed op het Piëtisme geworden. Zo bouwde hij een weeshuis dat snel uitgroeide tot een groot sociaal, educatief toonaangevend project: de wereldberoemd geworden ‘*Franckeschen Stiftungen / Glauchasche Anstalten*’. Francke heeft ook met zijn zeer innovatieve boekdrukkerijen bijgedragen aan de wereldwijde Bijbelverspreiding. Bijbels konden dankzij hem voor een heel bescheiden prijs worden aangeschaft. Ook gingen op initiatief van Francke voor het eerst vele piëtistische zendelingen naar verre landen, zoals het Indiase Tranquebar.³⁰

Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf was nog meer dan Francke een grote initiator, aanjager en behartiger van wereldwijd zendingswerk. Mondiaal stichtte Zinzendorf de zogenaamde Hernhutter nederzettingen: piëtistische leefgemeenschappen waarbinnen men elkaar wilde helpen een (steeds) godvruchtig(er) leven te leiden en van waaruit alles op alles gezet werd om de inheemse bevolking te bereiken met het Evangelie.

De beweging van het Piëtisme is ook in de 20ste eeuw van invloed gebleven. Voor het zogenaamde 20ste-eeuwse Piëtisme in Duitsland zijn vooral de opwekkingen die in de tweede helft van de 19de eeuw hebben plaatsgevonden van belang: opwekkingen waardoor in bijvoorbeeld het Wuppertal, Siegerland en het Ravensberger land grote massa's mensen tot geloof kwamen. Zoals in paragraaf 1.2 reeds aangegeven, distantieerden deze Bijbel- en Christusgeoriënteerde gelovigen die in de traditie van het Piëtisme en de zogenaamde

²⁸ Busch, *Verkündigung im Angriff*, 102.

²⁹ Breul, in: *Pietismus Handbuch*, 122.

³⁰ Brecht, in: *Geschichte*, I:527-531.

‘Erweckungsbewegung’ stonden zich over het algemeen van de nationaalsocialistische gedachtewereld.

Het Piëtisme is een herkenbare, coherente geloofsbeweging die zich weliswaar altijd heeft geuit in verschillende aan elkaar verwante stromingen. Zo wordt in het Duitse taalgebied ook wel onderscheid gemaakt tussen het ‘Spencersche’-, ‘Hallische’-, ‘radikale’-, ‘Rheinische’- en Württembergische Piëtisme.

Ondanks de vele verschillende richtingen van het Piëtisme die er zijn en die Wilhelm Busch zelf ook heeft leren kennen, onderscheiden en waarderen, sprak Busch zelf meestal ten gunste van ‘einer harmonisierenden Schau des Pietismus’, eenvoudigweg over het Pietisme in algemene zin.³¹ Zelf kwam Busch uit een piëtistisch ouderlijk huis. Hij putte uit de traditie van het Piëtisme en zag zichzelf ook als piëtist. In hoofdstuk 2 en hoofdstuk 3 zal ik daar verder op ingaan.

³¹ Becker, *Busch*, 66.

Hoofdstuk 2 – Biografie

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt in kort bestek de levensloop van Wilhelm Busch beschreven. Zelf heeft hij, ondanks meerdere verzoeken, geen autobiografie geschreven omdat hij vreesde dat hij daarmee in het middelpunt van de belangstelling zou komen te staan en zodoende ‘de eer van God zou geroofd worden’.³² Toch heeft Busch zelf wel biografieën geschreven, namelijk over zijn eigen vader en zijn broer Johannes. Bovendien hing zijn studeerkamer vol met portretten van ruim 150 personen wier levensloop voor hem belangrijk waren in zijn werk en leven.³³ Daarmee laat hij zien dat hij de levensloop van iemand van belang vindt. Busch zag het als een Bijbels gegeven dat zij die het getuigenis van Jezus Christus doorvertelden niet anoniem mochten blijven maar dat hun leven, hun persoonlijkheid en hoe de Heere Jezus Christus in hun leven had gewerkt van betekenis waren.³⁴

In dit hoofdstuk wordt zoveel mogelijk alleen biografisch materiaal besproken dat relevant is voor het onderwerp van deze scriptie: het dagelijkse predikantschap van Wilhelm Busch ten tijde van het Derde Rijk. Bij de beschrijving van zijn levensloop wil ik ook aandacht schenken aan de geestelijke achtergrond die hem persoonlijk en ook zijn werk als predikant sterk heeft gevormd: die van het Piëtisme.

Het leven van Wilhelm Busch wordt in dit hoofdstuk in chronologische volgorde behandeld, waarbij het eerst gaat over zijn kindertijd (§2.2). Vervolgens wordt Busch’ soldatentijd besproken (§2.3), waarna zijn studententijd aan bod komt (§2.4). Zijn aanstelling tot predikant in een arbeiderswijk (§2.5) zal een goede voorbereidingstijd blijken te zijn voor zijn dienst in het Derde Rijk als jeugdpredikant (§2.6). Het hoofdstuk eindigt met een bespreking van zijn jeugd-predikantschap in de naoorlogse tijd en zijn emeritaat (§2.7) en een conclusie (§2.8).

2.2 Kind (1897-1914)

Wilhelm Busch werd geboren op 27 maart 1897 te Elberfeld (Wuppertal-Elberfeld) als tweede in een gezin van negen kinderen. In eigen woorden omschrijft Busch zijn ouderlijk huis als een ‘sonniges Elternhaus’, waarin vader en moeder Busch veel vreugde beleefden aan hun

³² Ehring, *Begegnungen mit Wilhelm Busch*, 9.

³³ Busch, *Plaudereien*, 9.

³⁴ Parzany, *Im Einsatz*, 58-61.

kinderen.³⁵

In de plaats waar Wilhelm Busch werd geboren en de eerste negen jaar van zijn leven opgegroeide, was zijn vader, eveneens Wilhelm Busch geheten, predikant van de plaatselijke Reformierte Gemeinde. Deze Reformierte Gemeinde van Elberfeld is lange tijd een piëtistisch centrum geweest. Onder andere de bekende gereformeerd-piëtistische predikant G.D. Krummacher had voor hem de Reformierte Gemeinde hier gediend van 1816 tot 1837. Onder zijn arbeid vond in de jaren 1816-1818 in Elberfeld een geestelijke opwekking plaats.³⁶ Elberfeld is ook bekend vanwege de predikant H.F. Kohlbrügge die de Niederländisch-Reformierte Gemeinde, een gemeente ontstaan in 1847 uit de Reformierte Gemeinde van Elberfeld, van 1847 tot zijn dood in 1875 diende. In 1897 werd de vader van Wilhelm Busch predikant van zijn eerste gemeente in de dus piëtistisch georiënteerde Reformierte Gemeinde van Elberfeld.

De christelijke gemeenschappen in en rondom Elberfeld zouden later een belangrijke rol spelen in de kerkstrijd tegen inmenging van de nationaalsocialistische staat in de kerk, en vooral wat betreft de intern kerkelijke strijd tussen de nationaalsocialistische kerkpartij Deutsche Christen en de Bekenkende Kirche. In het dichtbijgelegen Barmen (Wuppertal-Barmen) zou in 1934, op een belangrijk moment van de Kirchenkampf, de Theologische verklaring van Barmen worden aanvaard door de eerste 'Barmer Bekenntnissynode' (29-31 mei 1934). In deze verklaring werd nadrukkelijk afstand genomen van de opvattingen van de Deutsche Christen.

De omgeving waarin de vader van Wilhelm Busch kwam te werken en waarin de jonge Wilhelm Busch opgroeide, was sterk geïndustrialiseerd. In het werk in de gemeente van Elberfeld begaf Busch' vader zich ook veel onder de mijnwerkers die deel uitmaakten van de gemeente, en leerde zo de arbeidersklasse en hun zeer erbarmelijke leefomstandigheden goed kennen. Later zou Wilhelm Busch zelf, en ook zijn broer Johannes Busch, werkzaam worden in grootstedelijke gemeenten in typische arbeiderswijken. De ervaringen en kennis die hun vader opdeed in zijn eerste gemeente te Elberfeld zouden voor de beide broers later van groot belang blijken te zijn in hun eigen ambtswerk.

Niet alleen de plaatselijke mijnwerkers hadden het arm, ook het gezin Busch heeft het in Elberfeld niet ruim gehad. In een brief die de moeder van Wilhelm Busch ter gelegenheid

³⁵ Becker, *Busch*, 40.

³⁶ Busch, *Die von Herzen dir nachfolgen. Gestalten des rheinisch-westfälischen Pietismus*, 48.

van zijn 35ste verjaardag schrijft, blikte moeder Busch terug op de geboorte van de kleine Wilhelm. Ze schrijft dat de eerste periode, waarin vader Busch nog maar net aan de gemeente Elberfeld verbonden was, in velerlei opzichten moeilijk was en vol verdriet, onder andere omdat ze ‘so arm’ waren.³⁷

Toch, ondanks de armoede in materieel opzicht, was er toch sprake van immateriële rijkdom in het gezinsleven. In bovengenoemde brief schrijft moeder Busch dat de geboorte van de kleine Wilhelm voor haar de hele wereld veranderde in ‘Freude und überirdische Frühling’. De ouders Busch beleefden, zoals moeder Busch zelf schrijft, veel vreugde aan hun kleine Wilhelm.³⁸

Deze vreugde van de ouders over hun kinderen zorgde ervoor dat Wilhelm Busch, zoals eerder genoemd, het ouderlijk huis als een ‘sonniges Elternhaus’ ervoer. Wilhelms broer Johannes heeft de sfeer die in het ouderlijk huis heerste en die de kindertijd van de kinderen Busch bepaalde, in een uitgebreide weergave van zijn jeugdherinneringen beschreven.³⁹ Daarin merkt hij dankbaar en verwonderd op dat de verlokkingen van het grootstedelijke Frankfurt, waarheen de familie Busch in 1906 na een beroep was verhuisd, eigenlijk geen vat hadden op de kinderen Busch, omdat het ‘daheim halt immer am schönsten war’.⁴⁰ De ouders zorgden ervoor dat de sfeer in huis goed was en dat de kinderen een oprecht christenleven voorgeleefd werd waarin het leven van elke dag in het licht van het geloof kwam te staan.⁴¹ Dat de positief-christelijke sfeer in huis van niet te onderschatten belang is geweest, tonen de volgende woorden van Wilhelm Busch aan: ‘Als Unterprimaner war ich ein unbekehrter Mensch. Allerdings habe ich mich gern dem Geist meines Elternhauses geöffnet, weil es bei uns zu Hause fröhlich und lieblich zuging.’⁴²

Een grote plaats in de ontwikkeling van de jonge Wilhelm hebben ook de grootouders van moederszijde ingenomen. Hun huis was een centrum van geestelijk leven in het plaatsje Hülben op de Schwäbische Alb. In het plaatselijke schoolhuis, waarvan de vader van moeder Busch het schoolhoofd was, kwam elke zondagmiddag een gezelschap (Privat-Erbauungs-Versammlung) van de ‘Alt-Pietisten’ (Altpietistische Gemeinschaftsverband) samen rondom Gods Woord. Het gezelschap kwam samen om een dieper begrip van het Woord van God te

³⁷ Emmi Busch, *Ein Bündel Briefe*, 20-21.

³⁸ Emmi Busch, *Briefe*, 20-21.

³⁹ Busch, *Johannes Busch*, 8-36.

⁴⁰ Busch, *Johannes Busch*, 21.

⁴¹ Becker, *Busch*, 41.

⁴² Becker, *Busch*, 49.

kunnen krijgen en er kracht en troost uit te putten voor het dagelijkse leven. Wilhelm Busch kwam als kind regelmatig bij zijn grootouders en ook bij deze bijeenkomsten. Hij vertelt dat de broeders die daar om de beurt het woord namen op ernstige en ook vaak vrolijke wijze spraken over Gods heilsdaden, Zijn trouwe leiding en ook ‘den Erfahrungen mit ihrem Heiland’. Deze ‘Stunden’, zoals dergelijke bijeenkomsten in Piëtistische kring ook wel worden genoemd, maakten een diepe indruk op de jonge Wilhelm en hebben hem naar eigen zeggen ‘unverlierbar’ gevormd.⁴³ Hij vertelt in zijn *Plaudereien in meinem Studierzimmer* dat hij zich als 10-jarige jongen geborgen voelde bij de gelovigen in Hülben en dat hij daar onbewust al iets van de vrede van de Heilige Geest mocht ervaren die in de gemeente van Christus heerst. Als jonge jongen leerde hij daar al dat het iets groots is wanneer God zelf Zijn werk in een mensenhart begint.⁴⁴

Hij schrijft zelf ook later: ‘In Hülben waren es die ‘Alt-Pietisten’, bei denen ich heute noch meine geistliche Heimat habe.’⁴⁵ Hier en op vele andere plaatsen laat Busch zien waar zijn geestelijk thuis ligt: binnen het Piëtisme.

Dat het geestelijk klimaat dat de jonge Wilhelm Busch in Hülben leerde kennen van grote invloed is geweest op zijn persoonlijke ontwikkeling, komt ook sterk naar voren in de levensbeschrijving die Busch na het overlijden van zijn broer Johannes over hem geschreven heeft. Want in de levensbeschrijving *Johannes Busch, Ein Botschafter Jesu Christi*, begint Wilhelm Busch met een hoofdstuk over ‘Das Erbe seiner Väter’ voordat hij over de kindertijd van zijn broer schrijft. In dit drie pagina’s tellende hoofdstukje schrijft Wilhelm Busch over het geestelijk leven in Hülben en over de verantwoordelijkheid die zijn broer Johannes voelde om te waken over het geestelijke ‘Erbe seiner Väter’.⁴⁶

Moeder Busch zorgde ervoor dat het er thuis ‘fröhlich und lieblich’ aan toe ging. Ze leefde voor dat het christelijke leven een leven vol vreugde is. En dat hoorde volgens haar ook zo te zijn. Zo kon ze tegen de kinderen in haar Schwäbisch-platt zeggen: ‘So e vermotztes G’sicht sieht der Heiland net gern.’⁴⁷ (‘Zo’n verzuurd gezicht ziet de Heiland niet graag’) Ook had ze een grote liefde tot de Bijbel en bracht ze de kinderen bij hoe belangrijk het Woord van God is en hoe belangrijk het is om innig verbonden te zijn met andere Bijbelgetrouwe gelovigen: ‘Halt dich immer zu denen, die die Bibel liebhaben’. Het ‘onophoudelijke’ gebed dat vanuit het ‘priesterlijke hart’ van moeder Busch omhoogsteeg, noemt Johannes Busch het

⁴³ Busch, *Plaudereien*, 24.

⁴⁴ Busch, *Plaudereien*, 23.

⁴⁵ Busch, *Plaudereien*, 24.

⁴⁶ Busch, *Johannes Busch*, 5-7.

⁴⁷ Busch, *Johannes Busch*, 20.

geheim waardoor hij en al de andere leden van het gezin samen getreden zijn in de navolging van Christus.⁴⁸

Ook vader Busch zorgde ervoor dat de kinderen in een liefdevol en geborgen gezin opgroeiden. Zoon Johannes omschrijft zijn vader als een trouwe volgeling van de Heere Jezus die op indrukwekkende wijze met ‘eiserner Fleiß’ zijn ambt uitoefende en op kernachtige en heldere wijze van Christus getuigde.⁴⁹ Hij was een ernstig man die tegelijkertijd ook vrolijk kon zijn en onbekommerd kon lachen.⁵⁰ Op de momenten waarop vader Busch tijd had voor de kinderen konden ze merken dat hij er helemaal voor hen was en leerde hij de kinderen zich te verwonderen over de schepping en de verschillende seizoenen.⁵¹ Het mooiste wat volgens Johannes vader Busch zijn kinderen voor het leven meegaf, was de waarde van het gebed: ‘Wie bebt mir das Herz, wenn die Eltern, die mich wohl schlafend wähten, auch für mich namentlich beteten.’⁵²

De kinderen Busch waren ook innig aan elkaar verbonden, en dat gold in het bijzonder voor de broers Wilhelm en Johannes. Later, na de bekering van Wilhelm en Johannes, zou die broederband nog worden verdiept: ‘Die innige Bruderschaft mit Wilhelm, miteinander dem größten König zu dienen, hat bis zum heutigen Tage standgehalten.’⁵³

2.3 Soldaat (1914-1919)

De schooltijd was voor de jonge Wilhelm Busch moeilijk. Zelf schrijft hij dat hij niet graag terugdacht aan de acht jaren die hij op het gymnasium in Frankfurt heeft doorgebracht.⁵⁴ Waar thuis vreugde en liefde was, was school de plaats van ‘Schulängste und Lernnöte.’⁵⁵

De school was voor Wilhelm Busch ook de plaats waar het geloof, dat hij van huis uit had meegekregen, aangevochten werd. Bij de godsdienstlessen werd aan het gezag van de Bijbel getwijfeld. Wat in de godsdienstlessen nog van het geloof overbleef, vond de jonge Wilhelm de moeite niet waard; dit zorgde voor een diepe terugval in zijn geloofsleven. Achteraf schrijft hij over zijn schooltijd dat hij nog een ‘onbekeerd mens’ was.⁵⁶ Door het aanbreken van

⁴⁸ Busch, *Johannes Busch*, 21.

⁴⁹ Busch, *Johannes Busch*, 12.

⁵⁰ Busch, *Johannes Busch*, 13.

⁵¹ Busch, *Johannes Busch*, 14.

⁵² Busch, *Johannes Busch*, 14.

⁵³ Busch, *Johannes Busch*, 23.

⁵⁴ Becker, *Busch*, 44.

⁵⁵ Emmi Busch, *Briefe*, 38.

⁵⁶ Becker, *Busch*, 48.49.

de Eerste Wereldoorlog eindigde de schooltijd van Busch.

Toen de oorlog aanbrak was hij een scholier van 17 jaar. Het was voor hem mogelijk om zijn schooltijd versneld af te ronden door zich aan te melden als ‘Kriegsfreiwilliger’. Met een hartstochtelijke vaderlandsliefde meldde hij zich als vrijwilliger, tegen het advies van zijn vader in. Hij werd, nog maar net achttien jaar oud, in een Frankfurter Artillerieregiment geplaatst.⁵⁷

Wilhelm Busch was tijdens de gehele oorlogstijd drieënhalf jaar gelegerd aan het westelijke front waar hij de slag bij Verdun en aan de Somme meemaakte. De verschrikkingen van de oorlog ervoer hij aan den lijve door drie verwondingen en door het wegvallen van vele soldaten om hem heen. De herinneringen aan de oorlog zouden hem nog jarenlang achtervolgen, zowel fysiek als in zijn dromen.⁵⁸

Met grote inzet werkte Wilhelm Busch zich in het leger op, zodat hij op negentienjarige leeftijd zelfs benoemd werd tot officier. Tijdens zijn militaire loopbaan is hij tweemaal onderscheiden met het IJzeren Kruis. De sporen die hij voor het vaderland had verdiend, zouden later nog goed van pas komen. In de tijd van het Derde Rijk, toen Busch keer op keer door de nationaalsocialisten verweten werd niet loyaal te zijn aan het vaderland, kon hij wijzen op zijn toewijding en verdiensten in de Eerste Wereldoorlog.

Waar Wilhelm Busch als scholier al meer en meer verwijderd raakte van het christelijke geloof dat hij van thuis uit had meegekregen, zette deze beweging zich in de diensttijd, ver van huis, versterkt voort. Het soldatenleven was ruw, de grappen schunnig en Wilhelm Busch en de andere soldaten van zijn regiment leefden op de grens van dood en leven volgens de regel: ‘Laßt uns essen und trinken; denn morgen sind wir tot.’⁵⁹ Over die tijd in zijn leven schrijft hij concluderend dat het christelijk geloof dat hij van huis uit had meegekregen ‘aan flarden ging’.⁶⁰ In een evangelisatietoespraak zou hij daar later over zeggen dat hij als officier ‘ver van God’ was, zóver zelfs dat zijn vader hem vroeg: ‘Glaubst du nicht an Gott?’ Gods bestaan heeft Wilhelm Busch ook in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog weliswaar nooit geloofchend, maar het was in die fase van zijn leven nog niet tot een persoonlijk geloof gekomen.⁶¹

Toen kwam echter het moment in zijn leven dat – zoals Busch daarover schrijft – ‘God

⁵⁷ Becker, *Busch*, 49.50.

⁵⁸ Becker, *Busch*, 51.52.

⁵⁹ Busch, *Jesus unser Schicksal*, 51; Busch, *Plaudereien*, 30.

⁶⁰ Becker, *Busch*, 52.

⁶¹ Busch, *Schicksal*, 51.

ingreep’, en wel tijdens de Duitse aanval op Verdun in het voorjaar van 1918.⁶² Naast hem viel een goede kameraad, dodelijk getroffen door een granaatscherf in zijn hart. Ondanks dat Busch al vele soldaten had zien sterven, trof hem nu de bange vraag in zijn hart: waar is hij nu? Het antwoord dat Busch bleef bezighouden was: hij staat nu voor God. Deze gebeurtenis liet Wilhelm Busch niet meer los. En het kwam op hem af dat wanneer hij getroffen zou worden, ook hij voor God zou moeten verschijnen, hij die ‘alle Gebote Gottes mit Füßen getreten hat!’ Drie maanden lang leefde Wilhelm Busch in grote onrust en angst, ervoor vrezend zelf ieder moment te kunnen sneuvelen en dan de hel binnen te moeten gaan.⁶³ Terwijl hij zo werd geplaagd door een verschrikkelijke onrust, vond hij in zijn koffer een Bijbel die zijn moeder voor hem in zijn koffer had gestopt. Hij sloeg de Bijbel open en zag in het voor hem dierbare handschrift van zijn moeder staan: ‘Meinem lieben Sohn!’ En daaronder volgde een citaat van een vers uit Psalm 119: ‘Uw Woord is een lamp voor mijn voet en een licht voor mijn pad.’ Wilhelm Busch las dit als een belangrijke en in zijn omstandigheden zó welkome raad, dat in de Bijbel die hij in handen kreeg ‘licht’ voor hem te vinden was op de donkere weg die hij nu ging. Zijn oog viel vervolgens op de tekst uit Mattheüs 18 vers 11: ‘Want de Zoon des mensen is gekomen om zalig te maken wat verloren was.’ Wat toen gebeurde beschrijft hij als de wending van zijn leven:

‘Das schlug ein wie ein Blitz: Verloren war ich! Selig werden wollte ich! Jesus also war der rechte Helfer für mich! Ich übergab mich ihm. Das war nun die große Wendung in meinem Leben. Ich habe damals erlebt, wie der lebendige Herr Jesus selbst seine Schafe sucht und ruft.’⁶⁴

In een evangelisatietoespraak heeft Wilhelm Busch het verloop van zijn bekering nog preciezer omschreven wanneer hij schrijft dat het nog enkele weken heeft geduurd na het lezen van bovengenoemde tekst, voordat hij vrede met God vond. Tijdens de genoemde aanval op Verdun hadden Wilhelm Busch en zijn peloton zich verschanst in een Franse boerderij; daar sloot Wilhelm Busch zichzelf op in een kamer van de boerderij om daar knielend te bidden:

‘Herr Jesus! In der Bibel steht, daß du gekommen bist von Gott, ‘Sünder selig zu machen’. Ich bin ein Sünder. Ich kann dir auch für die Zukunft nichts versprechen, weil ich einen

⁶² Becker, *Busch*, 53.

⁶³ Busch, *Plaudereien*, 30.

⁶⁴ Busch, *Plaudereien*, 31.

schlechten Charakter habe. Aber ich möchte nicht in die Hölle kommen, wenn ich jetzt einen Schuß kriege. Und darum, Herr Jesus, übergebe ich mich dir vom Kopf bis zu den Füßen. Mach mit mir, was du willst!’ Da gab’s keinen Knall, keine große Bewegung, aber als ich rausging, hatte ich einen Herrn gefunden, einen Herrn, dem ich gehörte.’⁶⁵

De wending in Wilhelm Busch’ leven die plaatsvond te midden van de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog was niet alleen van belang voor zijn geloofsleven, ook zijn toekomstplannen veranderden erdoor. In zijn boek *Plaudereien in meinem Studierzimmer* schrijft Wilhelm Busch over zijn bekering tegenover de achtergrond van de toekomstplannen van zijn jeugd. Als scholier wilde hij kunstenaar worden maar naar aanleiding van de gebeurtenissen die tot zijn bekering leidden, werd het hem steeds duidelijker dat hij predikant moest worden om ‘jonge mensen’ te vertellen ‘hoe ze zalig konden worden’. Deze achtergrond van zijn roeping tot het predikantschap heeft hem naar eigen zeggen ervoor bewaard, zoals hij dat zegt, ‘moderne Wege’ te gaan. Telkens zou hij denken: ‘Vielleicht sitzt jetzt ein junger Mann unter deiner Kanzel, der so um seine ewige Errettung besorgt ist wie du damals.’ Zo’n jongen wilde hij niet aan zijn lot overlaten met zijn nood, maar hem ‘de weg tot Jezus tonen’.⁶⁶

2.4 Student (1919-1922)

Toen de oorlog beëindigd was, begon Wilhelm Busch met zijn studie theologie. Hij doorliep de eerste twee jaar van zijn studie aan de Universiteit van Tübingen (1919-1921), waarna hij een jaar aan een kerkelijk seminarie in het kasteel van Herborn studeerde (1921-1922). Tenslotte volgde een half jaar vicariaat in een wijkgemeente van Bielefeld (1922), en nog eens twee jaar in een andere wijkgemeente van Bielefeld (1922-1924). De studententijd, die volgde op zijn bekering, was voor Wilhelm Busch een tijd van groei aan inzicht. Vooral in de eerste twee studiejaar aan de Universiteit van Tübingen ging deze persoonlijke groei ook, naar eigen zeggen, gepaard met crises en aanvechtingen.⁶⁷

Ook tijdens zijn studententijd aan de Universiteit van Tübingen ging Busch in de weekenden geregeld naar zijn familie van moederszijde in Hülben. Zoals in paragraaf 2.2 beschreven, had het geestelijke leven van de Alt-Pietisten in Hülben in zijn kindertijd al diepe indrukken op hem achtergelaten. Nu hij student geworden was, bleef hij zich daar thuis voelen

⁶⁵ Busch, *Schicksal*, 53.

⁶⁶ Busch, *Plaudereien*, 31.

⁶⁷ Becker, *Busch*, 69.

en kwam hij daar graag.⁶⁸ Een bijzonder waardevol moment voor de jonge student was het moment waarop hij door de broeders van het gezelschap naar voren werd geroepen om ook zelf een woord te spreken: ‘Keine Ehre der Welt hätte mich so erregen können wie dieser Augenblick, wo die Brüder mich als vollwertig in ihren Kreis aufnahmen.’⁶⁹

De eerdergenoemde levensbeschrijving van Johannes Busch is een belangrijke bron voor het leven van Johannes én Wilhelm Busch. Het gedeelte in de levensomschrijving waarin de beschrijving van de kindertijd wordt afgesloten, is veelzeggend wat betreft de blijvende betekenis van de piëtistische achtergrond van beide broers in hun leven. Deze beschrijving eindigt namelijk met het sterfbed van vader Busch en de gelofte die de beide broers na zijn overlijden (†1921) doen: ‘Wir beide standen sehr lange still an seinem Sarge. Dan gaben wir uns am Sarg die Hand zu stillem Bündnis: wir wollten das Erbe des Vaters aufnehmen, wir wollten den Heiland liebhaben.’⁷⁰ Hieruit blijkt dat de beide broers de geestelijke nalatenschap waarin ze waren opgevoed en die gekenmerkt werd door het Piëtisme op wilden nemen en in hun verdere leven uit wilden dragen.

Ongeveer drie jaar na het overlijden van zijn vader in 1921 schrijft Wilhelm Busch dat het sterfbed van zijn vader tot een van de meest bepalende gebeurtenissen van zijn leven behoort. Hij schrijft daarover dat hij, toen hij vanuit zijn studentenstad thuiskwam en hij bij het sterfbed van zijn vader aankwam, niet ‘einen Sterbenden [fand], sondern einen Triumphierenden, der nach Hause ging.’⁷¹ De glans die het geloof aan het sterfbed van zijn vader gaf en de woorden die zijn vader daar nog tot hem sprak, hebben een diepe indruk op Busch achtergelaten.: ‘Halte dich immer zu den ‘Stillen im Lande’. Da wirst du Stärkung und Rückhalt finden.’ Hij wees hem de plaats waar hij zich thuis mocht weten: ‘...wo man das Kreuz Jesu preise und in seinem Dienst zu stehen begehre, da solle er [Wilhelm Busch] immer denken: Hier ist mein Platz.’⁷² Op deze wijze is Wilhelm Busch door zijn vader op het hart gedrukt zich blijvend aan te sluiten bij piëtistische medegelovigen.

De woorden die de vader van Wilhelm Busch op zijn sterfbed sprak, geven aan dat het niet als vanzelfsprekend werd ervaren dat Busch zijn piëtistische opvoeding en achtergrond zou omarmen. De ouders Busch hebben hun kinderen ongedwongen opgevoed in het geloof en hen

⁶⁸ Becker, *Busch*, 66.

⁶⁹ Busch, *Plaudereien*, 24.

⁷⁰ Busch, *Johannes Busch*, 36.

⁷¹ Becker, *Busch*, 107.

⁷² Becker, *Busch*, 108.

vooral voorgeleefd ‘wie fröhlich ein Leben mit Jesus ist’.⁷³ Bovendien hebben de ouders Busch de kinderen het belang van geloofsgemeenschap met piëtistische ‘Brüder’ laten zien.⁷⁴ Maar toch was er de zorg dat hun kinderen een andere weg in zouden slaan. In dat verband schreef moeder Busch als weduwe een bezorgde brief naar Karl Barth (1886-1968) nadat een van haar zonen begonnen was zijn uitleg op de Romeinenbrief te lezen en er geruchten rondgingen dat Barth niet in de traditioneel christelijke opvatting van de opstanding van Jezus Christus geloofde. In de brief vraagt ze Barth beleefd om verantwoording. In dezelfde brief vraagt ze ook om verantwoording over de kritiek die Barth op het Piëtisme had geuit:

‘Auch meine ich, Sie, sehr geehrter Herr Prof., kennen die Pietisten nicht. Ich stamme aus einer württembergischen Pietisten Familie. Meine Eltern lebten uns das Christentum vor, wie ich nie wieder sah. – Es sind Gemeinschaften, welche von den großen Theologen: Albrecht Bengel, Spener, Philipp Matthäus (sic!) Hahn, Karl Friedrich Hartmann ins Leben gerufen wurden, die ein treues kirchliches Bewußtsein hatten, ebenso biblische Tiefe u. Nüchternheit.’⁷⁵

De tijd waarin Wilhelm Busch student was, was een turbulente tijd. De oude wereld van het Duitse keizerrijk, waar Busch in de oorlog nog voor gevochten had, was ten ondergegaan. Hij schrijft daarover: ‘Eine neue Welt stieg herauf. Mit der wurden wir nicht fertig.’⁷⁶ Het kwam in die tijd zelfs voor dat grote groepen studenten als ordetroepen (‘Studenten-Freikorps’) ergens in het land werden gestationeerd om een dreigende (socialistische/bolsjewistische) revolutie te voorkomen, Busch sloot zich aan bij deze nationalistisch-gezinde ordetroepen.⁷⁷

In deze toch al turbulente tijd was het vooral de inhoud van de studie die Busch onrustig maakte. Zoals al eerder genoemd bracht de historisch-kritische methode van tekstkritiek die aan de universiteit gedoceerd werd, een visie die niet uitgaat van de volledige betrouwbaarheid van de Bijbel, Busch op het punt dat hij twijfelde aan de geldigheid van de Bijbel als Gods Woord.⁷⁸ Een andere crisis kwam toen Busch zelfs begon te twijfelen aan de waarde van het kruis van Jezus Christus. Een hele nacht liep hij over de Schwäbische Alb om duidelijkheid te krijgen, maar het werd alleen maar ‘donkerder’ in hem, terwijl hij als theologiestudent tegen zijn

⁷³ Busch, *Johannes Busch*, 31.

⁷⁴ Busch, *Johannes Busch*, 31.

⁷⁵ Becker, *Busch*, 484.485.

⁷⁶ Busch, *Plaudereien*, 18.

⁷⁷ Busch, *Johannes Busch*, 23.

⁷⁸ Becker, *Busch*, 68.

gelovige moeder zei: ‘Wieso sollte Gott gewollt haben, daß sein Sohn stirbt?! Ist das nicht doch eine antike Vorstellung von Opfern?’⁷⁹ Op een ander moment raakte hij in vertwijfeling door zijn onmacht om te bidden. Als gevolg hiervan kwam hij in verzoeking daarom maar helemaal niet meer te bidden, en dit dreef een wig tussen leer en leven.⁸⁰

Er kwam uiteindelijk een einde aan de crises en verzoeken door met name de colleges die hij volgde bij de professoren Adolf Schlatter (1852-1938) en Karl Heim (1874-1958). Van Schlatter leerde Busch de Bijbel zonder vooroordeel te lezen en op onbevagen wijze naar de Bijbel te luisteren als ‘genademiddel’. Daarbij raakte Busch er innerlijk van overtuigd dat het christelijke geloof het beste uitgangspunt geeft om de Bijbel op een wetenschappelijk verantwoorde wijze te benaderen.⁸¹ Busch schrijft dat vooral de colleges van Schlatter over de Romeinenbrief grote indruk op hem hebben gemaakt.⁸²

Van Heim leerde Busch heel het leven opnieuw te doordenken. De colleges van Heim deden Busch naar eigen zeggen meer ‘vertwijfeld’ zijn over de vraag naar de zin van het leven dan de veldslagen van de Eerste Wereldoorlog konden doen. De problemen van de tijd, natuurwetenschap en filosofie werden bij Heim op heldere wijze besproken en in het licht van het Woord van God onder kritiek gesteld.⁸³ Heim zocht de confrontatie met de moderne tijdgeest door die kritisch te vergelijken met de Bijbel, om zo te laten zien dat alleen door openbaring van de Schepper de vraag naar de zin van het leven beantwoord kan worden.⁸⁴

Ondanks dat bovengenoemde professoren een grote rol hebben gespeeld in de zoektocht van Wilhelm Busch, was het zijn moeder over wie hij schrijft: ‘Sie war mein bester Theologieprofessor!’⁸⁵ Zij was het die op doorslaggevende momenten Busch tegensprak, verder hielp en voorbereidde op het ambt. Zo merkte ze een keer op dat hij naar haar beleving ‘geen vreugde meer beleefde aan de Bijbel’. Daarop antwoordde Busch, beïnvloed als hij was door de historisch-kritische methode tegen zijn moeder: ‘Da sind so viel widersprüchliche und schwere Dinge drin, auch so viel Widersprüche und Unbegreiflichkeiten, daß dieses Buch für

⁷⁹ Busch, *Plaudereien*, 291.

⁸⁰ Becker, *Busch*, 81.

⁸¹ Becker, *Busch*, 83-84.

⁸² Becker, *Busch*, 82; Zie hiervoor: Adolf Schlatter, *Gottes Gerechtigkeit. Ein Kommentar zum Römerbrief* (Stuttgart: Calwer Verlag, 1959).

⁸³ Zie hiervoor: Karl Heim, *Glaube und Denken. Philosophische Grundlegung einer christlichen Lebensanschauung* (Berlin: Furche Verlag, 1931).

⁸⁴ Busch, *Plaudereien*, 18; Zie bijvoorbeeld ook: Karl Heim, *Jesus der Herr. Die Führervollmacht Jesu und die Gottesoffenbarung in Christus* (Der Evangelische Glauben und das Denken der Gegenwart) (Berlin: Furche Verlag, 1935).

⁸⁵ Becker, *Busch*, 71.

einen modernen Menschen doch reichlich ungenießbar ist.’ Busch’ moeder herinnerde vervolgens haar zoon aan een brief die hij eens vanuit de loopgraven stuurde, waarin hij schreef dat hij in zo’n andere wereld, ver van huis was, dat hij soms de inhoud van de brieven van thuis niet eens meer begreep:

‘Die Bibel ist auch ein Brief. Ein Brief Gottes aus der ewigen Heimat an Dich. Wenn Du diesen Brief nicht mehr verstehst, dann darfst Du die Schuld daran nicht auf den Brief schieben. Du mußt auf Dich selber sehen und sagen: Wie entsetzlich weit bin ich von meinem Vater im Himmel weggekommen, daß ich seinen Brief nicht mehr verstehen kann. Jetzt will ich mich recht hineinver tiefen, damit ich ihn wieder verstehen lerne.’⁸⁶

2.5 Stagiair/Gemeentepredikant (1922-1930)

In de levensloop van Wilhelm Busch spelen zijn contacten met de arbeidersklasse een belangrijke rol. Zoals eerder gezegd groeide Wilhelm Busch op in een omgeving waar veel arbeiders woonden en werkten (Wuppertal-Elberfeld), en kwam zijn vader als predikant veel in aanraking met de arbeidersklasse. In zijn studententijd kwam Wilhelm Busch als lid van een Studenten-Freikorps in aanraking met de arbeidersklasse als ordehandhaver bij een grote staking in 1919 te Stuttgart, waarbij de sfeer zeer gespannen was. Het studentenkorps waar Busch lid van was, was als nationalistische organisatie actief om, naar de opvatting van het korps zelf, het Duitse vaderland te beschermen tegen het gevaar van zowel de zogenaamde ‘Tyrannei eines internationalen Großkapitalismus’, als de dreiging van ‘bolschewistische Ideen’. Later zou hij zijn betrokkenheid bij het studentenvrijkorps met succes aanvoeren ter verdediging wanneer hij telkens weer verdacht zou worden gemaakt door aanhangers van de nationaalsocialistische partij (NSDAP).⁸⁷

In zijn vicariaatsperiode wordt Wilhelm Busch als student in een arbeiderswijk te Bielefeld geplaatst om daar op een zelfstandige wijze de taken van een predikant uit te voeren. De arbeidersklasse waar Busch nu persoonlijk en intensief mee in aanraking kwam, was destijds sterk vervreemd geraakt van de kerk, die in de ogen van veel arbeiders samen met de staat de sociale nood van de arbeiders veronachtzaamde en in stand hield. Als ‘gezicht van de kerk’ ontmoette Busch daarom ook veel argwaan en vijandschap. Zo schrijft hij dat de mannen van

⁸⁶ Becker, *Busch*, 69.

⁸⁷ Becker, *Busch*, 59.

de arbeidersgezinnen met elkaar hadden afgesproken dat ze hem letterlijk zouden negeren: ‘Es war fürchterlich! Ich ging von Wohnung zu Wohnung. Mit den Frauen gab es ein kurzes, unerfreuliches Gespräch. Die Männer saßen dabei, grinnten und schwiegen. Kein Gruß! Kein Handschlag! Sie taten, als sei ich Luft.’⁸⁸ Het is opmerkelijk dat het Busch desondanks toch lukte om met arbeiders die vijandig ten opzichte van de kerk stonden, in contact te komen. Daarbij ging hij uit van de macht van Jezus’ naam: ‘Mögen sie alles gegen den ‘Pfaffen’ haben und gegen seine ‘Kirche’ – der Name ‘Jesus’ ist eine Macht, der auch harte Herzen sich beugen müssen.’⁸⁹

Busch wilde de arbeider niet zien als deel van de arbeidersklasse, als deel van ‘het proletariaat’, maar als individu. Daarom was hem er ook alles aan gelegen de persoon die hij voor zich had te ‘isoleren’ uit de massa, en ‘alleen voor het aangezicht van God te stellen.’⁹⁰ Op deze wijze werden de lessen die Busch zelf in de collegebanken van professor Heim had geleerd, toegepast door de gesprekspartner in te laten zien dat alleen door God de zin van het leven beantwoord kan worden.

In de gemeente in Bielefeld, waar Busch tot oktober 1924 als hulppredikant werkzaam was, werd naar zijn zeggen een hevige strijd gevoerd met vrijzinnigheid uit met name socialistisch-atheïstische hoek. Hij ging daarbij de confrontatie niet uit de weg. Busch merkte op dat vele arbeiders, die zelf niets met de kerk hadden, alleen lid bleven van de kerk ‘voor hun vrouwen en kinderen’. Daaruit maakte hij op dat het zwaartepunt, of zoals hij zelf zei ‘het front’ van zijn dienstwerk als predikant vooral bij de mannen lag en had hij in zijn werk daarbij vooral (jonge)mannen in het vizier.⁹¹ Busch zocht deze mannen op in hun socialistische samenkomsten en vervolgens op straat of in hun huizen. Vooral onder de jeugd ontstond zo een levende gemeente.⁹²

Kort na het afscheid van de gemeente te Bielefeld in 1924 publiceerde Busch een artikel ‘Erfahrungen in einer Arbeitergemeinde’.⁹³ Een oud-uitgever van het piëtistische blad *Licht und Leben* had hem daar persoonlijk om gevraagd.⁹⁴ In het artikel schrijft Busch terugblikkend op zijn vicariaat in Bielefeld een aantal lessen op die hij in zijn dienst onder de arbeiders heeft geleerd en die in zijn latere ambtswerk van blijvend belang zouden blijken te zijn. Zo had hij

⁸⁸ Busch, *Mann muss doch darüber sprechen*, 15.

⁸⁹ Busch, *Sprechen*, 19.

⁹⁰ Busch, *Verkündigung*, 25.

⁹¹ Busch, *Verkündigung*, 22.

⁹² Busch, *Johannes Busch*, 41.

⁹³ Busch, *Verkündigung*, 22-27.

⁹⁴ Becker, *Busch*, 122.

onder andere geleerd over niets anders te spreken dan alleen over het Evangelie, zoals gezegd mensen ‘alleen voor God te stellen’, de mensen thuis op te zoeken, ook hen die nooit naar de kerk komen, bij bezoeken meteen tot de kern te komen (de rest noemt hij ‘verlorene Zeit’), de confrontatie aan te gaan, en dat het jeugdwerk voor hem zeer belangrijk was.

In november 1924 werd Busch predikant in de industriestad Essen. Het was voor hem moeilijk het beroep uit Essen aan te nemen omdat de kerkelijke gemeente te Essen de grootste van het ‘Rheinland’ was en het leven in Essen onder andere door hyperinflatie en een Franse bezetting heel zwaar was.⁹⁵ Nadat hij voor de eerste keer door zijn nieuwe wijk was gewandeld concludeerde hij: ‘Es war mehr als trostlos.’ Zijn nieuwe gemeente was gevestigd in een troosteloze arbeiderswijk met zeer veel armoede en sociale problematiek.⁹⁶

Toen Busch in 1924 predikant werd in Essen bekende hij voorgoed kleur voor het piëtistische kamp. Wanneer Busch op bezoek is bij een Tersteegensruh-conferentie, georganiseerd door piëtistische gemeenschappen in het Rheinland (‘Kreise des rheinischen Pietismus’), neemt hij samen met zijn vrouw plaats op de achterste rij om op gepaste afstand te observeren wat er zou plaatsvinden. Maar nog voordat de bijeenkomst begon werd hij door een van de organisatoren Wilhelm Böhm gesignaleerd en op het podium gevraagd. Busch weigerde aanvankelijk vanwege zijn leeftijd en onervarenheid als 27-jarige predikant, maar toen zei Böhm heel nadrukkelijk: ‘Bekennen Sie sich doch zu den Kindern Gottes!’ Op dat moment voelde Busch zich genooddaakt kleur te bekennen. Hij dacht eraan hoe degenen die ‘ihres Heils gewiß sind und die mit Ernst Jesus nachfolgen wollen’ in de kerk vaak veracht worden, maar tegelijkertijd dacht hij aan de woorden die zijn vader hem op zijn sterfbed op het hart had gedrukt: ‘Halte dich immer zu den Stillen im Lande!’ De stap die Wilhelm Busch nu op het podium zou zetten, was er eentje waarvan hij wist dat het zijn leven een bepalende wending zou geven. Hij deed de stap en hem ging ‘eine neue Welt auf’.⁹⁷

De nieuwe wereld die nu voor hem openging was die van het ‘Rheinischen Pietismus’, een gereformeerde tak van het Piëtisme die vooral voorkwam in het Wuppertal, Siegerland en Niederrhein (richting de Nederlandse grens), en sterk beïnvloed was door piëtisten als Tersteegen en G.D. Krummacher. Waar in de ogen van Wilhelm Busch de gemeenschappen van de Alt-Pietisten op de Schwäbische Alb als het ware in het landschap pasten, was het als een wonder voor hem dat ook in een drukke industriestad als Essen dergelijke piëtistische

⁹⁵ Becker, *Busch*, 125.

⁹⁶ Busch, *Plaudereien*, 70.

⁹⁷ Busch, *Plaudereien*, 91-94.

gemeenschappen voorkwamen.⁹⁸ Zich daarbij aansluiten vroeg om een duidelijke stellingname en een leven van tegen de stroom inzwemmen. Vanaf het moment dat hij dat deed, werd zijn geloofsleven nadrukkelijk gevormd door de nieuwe contacten die hij opdeed bij de jaarlijkse Tersteegensruh-conferentie.⁹⁹

Net als in Bielefeld ging Wilhelm Busch ook in Essen de confrontatie aan en zocht de mensen die niets van de kerk wilden weten thuis op in hun woningen. Zijn broer Johannes, toen nog theologiestudent, ging regelmatig met Wilhelm de wijk in. Daarbij ontmoetten ze veel vijandschap, werd de deur menigmaal dichtgeslagen, maar lukte het toch om in gesprek te komen: ‘Richtig! Sie brauchen keinen Pfaffen. Wir auch nicht. Aber Sie und wir brauchen einen Heiland. Machen Sie mal ruhig richtig auf.’ Ook kwam het voor dat de broers meer dan welkom waren, zo schrijft Johannes Busch aan zijn moeder: ‘Viele freuen sich, daß jemand nach ihnen schaut. Wir sehen da viel Elend.’¹⁰⁰

2.6 Jeugdpredikant (1930-1945)

In 1930 werd Wilhelm Busch in Essen aangesteld als jeugdpredikant. Sinds 1894 kende Essen een predikant die speciaal voor de jeugd van Essen (Essen-Altstadt) was aangesteld. De taken die bij deze functie hoorden, waren onder andere het houden van jeugddiensten, het organiseren van allerlei soorten verenigingswerk en het leidinggeven aan het jeugdwerk in de kerkelijke gemeente. Hierbij was de doelgroep vooral de jeugd vanaf ongeveer 14 tot en met 18 jaar. De voorganger van Busch, Wilhelm Weigle had speciaal voor het jeugdwerk in de jaren 1909-1912 een groot huis laten bouwen, het zogenaamde ‘Jugendhaus’ (voortaan: jeugdhuis), midden in de stad.¹⁰¹

Wilhelm Busch schrijft in zijn *Plaudereien in meinem Studierzimmer* over hoe hij als gemeentepredikant van Essen kennismakte met Wilhelm Weigle. Hij schrijft dan dat Weigle een man was die er veel meer aan gelegen was om ‘einem einzigen kleinen und schmutzigen Jungen nachzugehen’, dan op honderd conferenties iets te zeggen over de theorie van het jeugdwerk. Ook schrijft Busch dat Weigle iemand was die een groot gezag genoot onder de jongeren omdat hij voor hen streed in het gebed en ze merkten dat hij eenieder van hen helemaal serieus (‘ernst’) nam. Uit wat Busch over zijn voorganger schrijft, blijkt dat Wilhelm Weigle

⁹⁸ Busch, *Plaudereien*, 93.

⁹⁹ Busch, *Plaudereien*, 94.

¹⁰⁰ Busch, *Johannes Busch*, 53.

¹⁰¹ Becker, *Busch*, 142.

een voorbeeld voor hem was en zijn manier van werken een grote bron van inspiratie voor hem vormde.¹⁰²

Na lang twijfelen vroeg in 1929 de toen zieke Wilhelm Weigle aan Wilhelm Busch of hij het jeugdwerk over kon nemen, terwijl hij eerder dat jaar nog tegen hem had gezegd dat hij ongeschikt zou zijn voor het werk vanwege zijn gemis aan organisatietalent.¹⁰³ Het werk dat Busch vanaf 1930 officieel overnam had een zeer grote impact op de jeugd in de stad Essen. Van de bijzondere grootte en de reikwijdte van het werk deed hij in 1932 aldus verslag:

‘[Wir] sammeln ... augenblicklich über 2500 Jugendliche in unserem Jugendhaus. 850 werktätige Jugendliche werden im Evangelischen Jugendverein gesammelt, 400 Erwerbslose werden in den Kursen betreut, 1000 Schuljungen, die der Schulentlassung nahe stehen, besuchen unsere Jungscharen und 400 Jugendliche werden in unserem Bibelkreis für höhere Schüler gesammelt.’¹⁰⁴

In het jeugdhuis was voor jongens van 14-18 altijd wat te doen en was er ook de ‘onvervalste Bijbelse boodschap’ te horen van de algehele verlorenheid van de mens en de algehele redding die in Jezus Christus is.¹⁰⁵ Wilhelm Busch schrijft in het verband van de grote invloed van het vele jeugdwerk dat zich in het jeugdhuis afspeelde:

‘Man fragte nur irgendeinen Mann, der in den Jahren 1911-1933 als Junge in Essen war, nach dem Jugendhaus. Wahrscheinlich wird man die Antwort bekommen: ‘Es war die schönste Zeit meines Lebens, die ich dort verbrachte.’¹⁰⁶

Nadat Adolf Hitler op 30 januari 1933 Rijkskanselier was geworden en zijn partij de NSDAP eerder al na de verkiezingen van 6 november 1932 al de grootste partij van Duitsland was geworden, kwam het jeugdwerk van Busch steeds meer in gevaar. De nationaalsocialisten wilden hun greep op het Duitse volk namelijk steeds verder vergroten. Daarom streefden zij onder het mom van zgn. ‘Burgfriede’ en volkseenheid een politiek van ‘Entkonfessionalisierung’ en ‘Gleichschaltung’ na. Met ‘Burgfriede’ wordt bedoeld vrede binnen de eigen Duitse natie (als ware het een vesting); dit probeerden de nationaalsocialisten

¹⁰² Busch, *Plaudereien*, 129.

¹⁰³ Buch, *Plaudereien*, 167.

¹⁰⁴ Becker, *Busch*, 155.

¹⁰⁵ Busch, *Plaudereien*, 137.

¹⁰⁶ Busch, *Plaudereien*, 131.

te bereiken door eenheid af te dwingen. De eenheid die zij wensten, moest een nationaalsocialistisch en uniform karakter hebben en duldde bijvoorbeeld geen andere confessie of ideologie op het maatschappelijke terrein dan die van haarzelf. Dit betekende onder meer dat er alleen plaats zou moeten zijn voor het jeugdwerk van de Hitlerjugend. Socialistisch of christelijk jeugdwerk moest daarom opgaan in de Hitlerjugend.

Aanvankelijk nam Wilhelm Busch een gematigd-positieve houding in ten opzichte van de beweging van het nationaalsocialisme maar dat veranderde snel.¹⁰⁷ Op 4 oktober 1933 waarschuwde Busch op een ‘Rijksdag’ van de zogenaamde ‘Pastoren-Gebetsbund’ voor het aanpassen van de inhoud van de verkondiging aan de nationaalsocialistische tijdgeest. Op deze bijeenkomst, waarbij honderden predikanten aanwezig waren, werd duidelijk dat er een onoverbrugbare kloof gekomen was tussen twee kampen. Busch schrijft hierover:

‘Die einen waren wie blind. Sie sahen im National-Sozialismus nur eine herrliche, von Gott geschenkte Bewegung. Dagegen standen wir andern. Uns waren die Augen aufgegangen für den antichristlichen Geist, der hier heraufzog.’¹⁰⁸

Omdat Busch in een preek gezegd had dat hij zich niet had aangesloten bij de nationaalsocialistische kerkbeweging Deutsche Christen, en dat het gerucht dat daarover verspreid was niet waar was, werd hij twee uur na het houden van de preek op last van de politie onder huisarrest geplaatst. In de begintijd van het Derde Rijk waarin de greep van de nationaalsocialisten op de kerk snel toenam, twijfelde Wilhelm Busch: ‘Bin ich denn auf dem richtigen Weg?’ Hij raakte in tweestrijd: ‘Du gehst in große Nöte hinein, bei denen du deine Jugendarbeit aufs Spiel setzt! Ist das vielleicht nur Dickköpfigkeit? Bist du vielleicht nicht imstande, die große Zeit zu begreifen?’¹⁰⁹

Ondanks deze twijfels en de grote gevaren die het met zich mee kon brengen, begon Wilhelm Busch vastbesloten verzet te bieden tegen de aanvallen van de nationaalsocialisten op het jeugdwerk. Hij schrijft dat in het Derde Rijk de staat ervoor had kunnen kiezen al de verschillende jeugdverbanden die er naast de ‘Hitler-Jugend’ waren te verbieden, maar dit niet deed in de hoop dat iedereen zich vrijwillig zou aansluiten bij de Hitler-Jugend. Toen dit niet gebeurde nam de druk steeds meer toe, zodat aan het einde van 1933 alleen nog de confessionele

¹⁰⁷ Becker, *Busch*, 159.160.

¹⁰⁸ Busch, *Plaudereien*, 217.

¹⁰⁹ Busch, *Plaudereien*, 226.

jeugdverbanden naast de Hitler-Jugend overbleven.¹¹⁰ Maar, zo schrijft hij, door de toenemende druk ging het zoals bij het volk Israël in Egypte: ‘Je mehr sie das Volk drückten, je mehr sich es mehrte und ausbreitete.’ Jongeren van opgeheven jeugdverbanden kwamen terecht bij het christelijke jeugdhuis van Wilhelm Busch en juist onder die nieuwe aanwas ontstond veel nieuw geestelijk leven.¹¹¹ Maar uiteindelijk werd ook het jeugdwerk van Busch verboden en werd van hem verwacht dat hij aanwezig zou zijn bij een ceremonie waarbij zijn jeugdverband zich zou aansluiten bij de Hitlerjugend. Busch ging niet naar de ceremonie, verbood zijn jongens er heen te gaan en hief uiteindelijk op 11 februari 1934 het plaatselijke jeugdwerk op. Dit was een doorn in het oog van de nationaalsocialisten omdat Busch zodoende belette dat de Hitler-Jugend versterkt zou worden met aanwas vanuit het christelijke jeugdverband.¹¹² Na de opheffing werd de deur van het jeugdhuis in het voorjaar van 1934 door de politie verzegeld, zodat een eventuele doorstart van het jeugdwerk in het jeugdhuis niet meer mogelijk leek.¹¹³

Het christelijke jeugdwerk werd niet alleen van buitenaf, door kerk (Deutsche Christen), staat en de NSDAP aangevallen, maar ook van binnenuit gingen steeds meer stemmen op voor een algehele ‘Eingliederung’ van de jeugdwerkverbanden in de Hitler-Jugend. Daarom werden onderhandelingen gevoerd tussen de Hitler-Jugend en de Westbund, het verband van alle CVJM’s (‘Christlicher Verein Junger Männer’) in een groot gebied tussen grofweg Frankfurt a/M en Minden bij de Nederlandse grens.¹¹⁴ Busch verzette zich hier heftig tegen en ging, samen met zijn broer Johannes een centrale rol spelen in de strijd om de koers van de Westbund; deze koos uiteindelijk, na een moeizame strijd, duidelijk voor de koers van de Bekennende Kirche.¹¹⁵

Vanwege de opstelling van Wilhelm Busch in jeugdwerk, prediking, en evangelisatie en zijn inzet voor de Bekennende Kirche in de Kirchenkampf werd hij tot een belangrijke prediker en vertegenwoordiger van de Bekennende Kirche.¹¹⁶ Daardoor kwam hij ook steeds meer in beeld bij de NSDAP en de Gestapo, niet het minst omdat deze Wuppertal en Essen (woonplaats van Wilhelm Busch) beschouwden als ‘die eigentlichen Unruheherde.’¹¹⁷ Hij kreeg daarom, ondanks de officiële vrijheid van godsdienst te maken met huisarrest, spreekverboden, dreigementen, schorsingen, verhoren, en meerdere (relatief korte) perioden

¹¹⁰ Busch, *Plaudereien*, 230.

¹¹¹ Busch, *Plaudereien*, 231.

¹¹² Meier, *Kreuz und Hakenkreuz*, 59; Becker, *Busch*, 179.

¹¹³ Busch, *Plaudereien*, 234.

¹¹⁴ Becker, *Busch*, 185.

¹¹⁵ Becker, *Busch*, 189.

¹¹⁶ Becker, *Busch*, 189.

¹¹⁷ Becker, *Busch*, 189.

van gevangenschap. Telkens werd hij belemmerd in zijn ambtsuitoefening onder het mom van opruiing, ‘politische Unzuverlässigkeit’ (politieke onbetrouwbaarheid) en verzet tegen de staat. Hoe gespannen en dreigend de situatie was voor Wilhelm Busch laat een artikel van 1 mei 1936 over hem zien in de nationaalsocialistische krant *Der SA-Mann*:

‘Nette Sachen, nicht wahr?! Derr Herr Busch – aus Essen – hat seine eigene niedliche Methode, dem Staat Knebelung der Religion und der Kirche in die Schuhe zu schieben, Herr Busch sagt nämlich n i c h t: der Staat oder die Partei macht das und das. Sondern Herr Busch sagt: ‘Man’ ist ja so tolerant. Dieses unpersönliche ‘man’ ist vollkommen ungefährlich – meint Zeitgenosse Busch... [...]

Herr Busch hat, beiläufig bemerkt, doch Recht: nicht die Religion will man abtun. Die Kirchen bleiben. Nur Narren und Bolschewisten sind ohne Religion. Die Pfarrer gehen ihrer Aufgabe nach, und die Glocken läuten. Keiner wird am Besuch der Gottesdienste gehindert. Alles in schönster Ordnung. Nur Herr Busch aus Essen hetzt in Leitartikeln...

Wir fragen: wie lange noch?

Auch wir sagen: ‘Hinweg mit diesem!’¹¹⁸

Toch bleef Busch ondanks alle dreiging tegen de stroom inzwemmen, en daarbij vormde de eensgezindheid in zijn familie een belangrijke rol in zijn leven:

‘Es war ein schöner Sommertag [in 1934¹¹⁹]. Die Frauen waren mit den Kindern zum Ferienaufenthalt schon in Hülben eingetroffen und saßen fröhlich erzählend unter den alten Buchen im Garten beieinander. Die Männer hatten noch irgendwo Dienst. Da geht auf einmal das Gartentor auf – und herein kommt Johannes. Er teilt mit, daß er in Witten abgesetzt und aus dem Amt geworfen sei. Jetzt wolle er erst mal ein paar Tage Abstand gewinnen.

Plaudernd sitzt man am nächsten Tage wieder unter den Buchen, da geht wiederum das Gartentor auf, und es erscheint unvermutet der jüngste Bruder Fritz. ‘Wir dachten, du seiest in Danzig’, ruft man ihm entgegen. Da erzählt er, wie er unter schändlichen Umständen und mit viel Schikanen aus Danzig ausgewiesen worden sei. Nun war der zweite gekommen.

Am dritten Tag erschien der Bruder Wilhelm. Der sollte eigentlich bei der ‘Evangelischen Woche’ in Stuttgart sein. Er erzählte: ‘Heute morgen wurde ich zur

¹¹⁸ Becker, *Busch*, 219.

¹¹⁹ Busch, *Johannes Busch*, 78.

‘Geheimen Staatspolizei’ gerufen, und es wurde mir mitgeteilt, daß ich in Württemberg nicht mehr öffentlich reden dürfe. Ich müsse sofort aus Stuttgart verschwinden. So fuhr ich traurig auf die Schwäbische Alb zur Mutter.’¹²⁰

De constante dreiging, verhoren en in het bijzonder de gevangenschappen zijn voor Wilhelm Busch heel zwaar geweest. Vanaf halverwege 1934 hield de Gestapo hem nauwlettend in de gaten, tijdens kerkdiensten werden door beampten aantekening gemaakt van zijn preken. In 1935 werd hij minimaal acht keer verhoord en begon de Gestapo zijn postcorrespondentie te controleren en zijn telefoongesprekken af te luisteren.¹²¹ In totaal is Busch tot het einde van de oorlog minimaal 75 keer verhoord geweest en is hij in 1937 al 27 keer gevangengenomen geweest: de gevangenschappen konden een dag duren maar soms ook meerdere weken.¹²²

Wanneer hij opgesloten werd, wist hij meestal niet goed wat de aanleiding was en bleef het onbekend hoelang hij vast zou zitten. Bijzonder zwaar wordt een gevangenisperiode in Gelsenkirchen die begint op 20 oktober 1940 nadat Busch in genoemde stad een ‘Festpredigt’ heeft gehouden. Toen hij tijdens die gevangenschap op een dag bezocht werd door de gevangenispredikant, verliet deze hem met de woorden: ‘Ihre Aussichten sind schrecklich dunkel.’ Busch verloor die avond alle hoop en raakte in een ‘grenzenlose Verzweiflung’. Maar juist op die avond, zo vertelt hij, kwam de Heere Jezus in zijn gevangeniscel:

‘Er lebt! Er kann durch verschlossene Türen gehen. Und er tat es und stellte mir sein Sterben am Kreuz vor die Augen, wo er für mich als Sünder gestorben ist. Und ich hörte sein Wort im Ohr: ‘Ich bin der gute Hirte. Der gute Hirte läßt sein Leben für die Schafe.’ In dieser Stunde ging ein solcher Strom göttlicher Liebe aus den Händen Jesu über mich hin, daß ich’s fast nicht mehr ertrug, daß es fast zuviel war für mein Herz. Und ich begriff: Da ist eine Liebe, die wir nicht verdient haben, auf die wir kein Recht haben, die uns geschenkt wird.’¹²³

Toen de Gestapo na ruim drie weken gevangenschap Busch op 10 november 1940 vrijliet, gebeurde dit onder bedreiging van een mogelijke opsluiting in een concentratiekamp wanneer hij zijn spreekverbod (buiten Essen) zou overtreden. Ruim een jaar daarvoor was zijn studiegenoot en collega Paul Schneider in concentratiekamp Buchenwald vermoord door een

¹²⁰ Busch, *Plaudereien*, 291.

¹²¹ Becker, *Busch*, 225.226.

¹²² Becker, *Busch*, 246; Busch, *Freiheit aus dem Evangelium*, 52.

¹²³ Busch, *Schicksal*, 103.

kamparts.¹²⁴ Na dit dreigement zou Wilhelm Busch niet meer buiten Essen in het openbaar spreken en geen staats-kritische uitlatingen doen.¹²⁵

De tijd dat Duitsland daadwerkelijk in oorlogshandelingen verwickeld raakte (vanaf 1 september 1939, de Duitse inval in Polen) tot aan het einde van de oorlog, is ook voor Wilhelm Busch een buitengewoon bewogen tijd geweest waarin hij voortdurend geïntimideerd werd door bedreigingen van de Gestapo. Zo vond op 14 oktober 1942 een brutale inval en plundering plaats door de politie in het jeugdhuis, de woning van Wilhelm Busch zelf en die van twintig medewerkers van het jeugdhuis. Tijdens de razzia werden in de woning van Busch onder andere zijn typemachine in beslaggenomen en ook namenlijsten van de kerkelijke jeugd die hij gebruikte voor zijn huisbezoeken.¹²⁶ Tijdens een groot bombardement op Essen op 5 maart 1943 brandde de pastorie van Busch volledig af. Zijn familie bleef gespaard, echter slechts een klein deel van zijn boeken kon uit het vuur worden gered.¹²⁷ De tijd werd steeds donkerder en de verschrikkingen van de oorlog dompelde het gezin uiteindelijk onder in diepe rouw: op 12 januari 1944 sneuvelde Busch' jongste broer Friedrich in Rusland, en een maand later op 7 februari sneuvelde Busch' toen nog enig levende zoon Wilhelm jr. op 18-jarige leeftijd te Rusland.¹²⁸ Vlak voor de komst van de Amerikanen in Essen vond nog de gebruikelijke jaarvergadering in het jeugdhuis plaats, Busch was toen met slechts vier jongens overgebleven.¹²⁹

2.7 Jeugd- en emerituspredikant (1945-1966)

Waar Busch in de laatste oorlogsjaren al voorzichtig durfde te spreken, namelijk over het oordeel van God dat over Duitsland ging, sprak hij na de oorlog vrijuit over de schuld van het Duitse volk: het Duitse volk had de levende God verlaten, de wereld in oorlog gestort en zich vergrepen aan het volk van God, de Joden.¹³⁰ Over zijn eigen rol in het Derde Rijk schrijft hij: 'Natürlich haben wir da und dort was gesagt und getan. Aber wir haben nicht geschrien, wie wir hätten schreien sollen: 'Hier geschieht millionenfacher Mord!' Und das ist Schuld, verstehen Sie?'¹³¹ In verband hiermee zei hij tegen de opgroeiende naoorlogse generatie: 'Wie

¹²⁴ Zie ook: Goedhart, *Buchenwald*.

¹²⁵ Becker, *Busch*, 259.

¹²⁶ Parzany, *Im Einsatz*, 160.

¹²⁷ Becker, *Busch*, 267.

¹²⁸ Becker, *Busch*, 268.

¹²⁹ Becker, *Busch*, 270.

¹³⁰ Becker, *Busch*, 273.

¹³¹ Busch, *Freiheit*, 9.

ein Mensch meiner Generation ohne Vergebung der Sünden leben kann, ist mir rätselhaft. Und ich sage Ihnen auch gleich: Wie ein Mensch Ihrer Generation leben kann ohne Vergebung der Sünden ist mir genauso rätselhaft.’¹³²

Na de oorlog ging Wilhelm Busch volop aan de slag om deze nieuwe generatie het Evangelie van de vergeving van zonden te verkondigen. Aan zijn moeder schreef hij over deze enerverende tijd: ‘Ich bin wieder voll in der Arbeit. Der Druck des Redeverbots ist von mir genommen. ... überfüllte Gottesdienste... Und nun ist meine Jugendarbeit im Aufblühen. Evangelisationen in allen Gemeinden werden vorbereitet. Kurz, ich bin wieder mit Volldampf in der Arbeit’¹³³ Toen Busch in de zomer van 1945 tijdens een evangelisatietoespraak aan heel veel mensen het Evangelie mocht verkondigen, ontroerden hem zijn eigen woorden dat tot voor kort de dreiging van de Gestapo nog klonk dat spoedig: ‘kein Junge in Deutschland mehr wissen [wird], wer Ihr Jesus ist.’¹³⁴ Nu, na de oorlog lagen niet alleen de Duitse steden in puin, ook was er volgens Busch niets meer over van welke ideologie dan ook: ‘Jetzt haben nur wir Christen noch etwas Glaubwürdiges auf die Theke zu legen.’ De broers Wilhelm en Johannes Busch deden er alles aan om de kansen voor de verkondiging van het Evangelie van deze bijzondere naoorlogse tijd te benutten.¹³⁵

Naast het vele werk bleef er ook strijd. Die strijd was net zoals in het Derde Rijk gericht tegen het ongeloof, en erop gericht mensen tot Christus te leiden. Maar ook binnen de kerk bleef Busch een strijd voeren, nu niet zoals in het Derde Rijk tegen de Deutsche Christen, maar vooral tegen de tendens die er in de ‘Evangelische Kirche’ van Duitsland (EKD) was om alles van bovenaf te reguleren en zogenaamde ‘Freie Werke’, bijvoorbeeld jeugdwerk dat zich los van de kerk organiseerde op te heffen, dan wel kerkelijk te reguleren. Voor Busch was het alsof deze tendens de ‘freie Fahrt’ die er na de oorlog gekomen was en waardoor er veel nieuw geestelijk leven ontstond, afremde. Deze nieuwe strijd bracht hem er zelfs toe drie jaar na de oorlog te verzuchten dat de kerk er in de tijd van het Derde Rijk beter voorstond: ‘Wie herrlich war es, als wir bedrängt waren! Da war Geisteswehen! Da war Leben! Aber heute...!’¹³⁶ Over deze strijd die hij ervoer schreef hij bijvoorbeeld:

¹³² Busch, *Freiheit*, 10.

¹³³ Becker, *Busch*, 275.

¹³⁴ Becker, *Busch*, 276.

¹³⁵ Busch, *Johannes Busch*, 111.

¹³⁶ Busch, *Verkündigung*, 90.

‘Wir Pietisten haben allezeit einen Zwei-Fronten-Krieg führen müssen. Wenn die Theologen die Orthodoxie predigten – also ‘reine Lehre’ ohne den Ruf zur Entscheidung und ohne Heiligung des Lebens -, dann standen die Pietisten auf und verkündeten ‘Bekehrung’ und ‘Heiligung’. Wenn aber die Theologie die Wahrheiten der Bibel angriff, das Bekenntnis veränderte und die Bibel kritisierte, dann standen die Pietisten auf und riefen: ‘Wenn dein Wort nicht mehr soll gelten, worauf soll der Glaube ruhn?’ Der Orthodoxie gegenüber hat der Pietismus das ‘Leben aus Gott’ zu bezeugen. Der modernen Theologie gegenüber bezeugt er die Wahrhaftigkeit der Bibel.’¹³⁷

Verschillende bijnamen die Busch kreeg zoals ‘heimlicher Bischof der Gläubigen’, ‘Bischof der Stillen im Lande’ en ‘der ‘geheime Präses’ des deutschen Pietismus’ getuigen ervan dat hij ook na de oorlog bij velen bekend bleef als een belangrijke vertegenwoordiger van het Piëtisme in Duitsland.¹³⁸

De ruim zeventien jaar (1945-1962) die Busch na de oorlog tot aan zijn emeritering jeugdpredikant bleef, waren jaren waarin hij zich vooral bleef richten op jeugdwerk en evangelisatie, zodat uiteindelijk bij zijn emeritering de afscheidswaardes klonken: ‘Du hast viele junge Menschen unter dem Wort gesammelt, ihnen unseren Herrn und Heiland lieb machen und ihnen zu einem ganzen Gehorsam des Glaubens verhelfen können. Eine große Anzahl von ihnen hat den Weg in einen kirchlichen Dienst gefunden.’¹³⁹

Ook na zijn emeritering bleef Busch tot aan zijn dood zeer actief, ook toen het lichamelijk eigenlijk niet meer ging. In mei 1966 onderging hij een kuur om te herstellen van een hartinfarct. Hij vroeg zich in die tijd af of hij naast het werk onder gelovigen nog wel mee moest doen aan evangelisatiecampagnes omdat die veel van hem vroegen vanwege de ‘Kampfsituation’ (strijd om mensen te winnen voor het Evangelie). Terwijl hij biddend zocht naar duidelijkheid ontving hij, tegen zijn verwachting in, een visum voor de DDR (Oost-Duitsland). Hij zag het verkregen visum als een vingerwijzing Gods, een verhoring op zijn gebed, en besloot een evangelisatiereis te ondernemen naar Saßnitz aan de Oostzee in Oost-Duitsland. Het zou zijn laatste reis blijken te zijn, op de terugweg naar huis bezweek hij aan een hartfalen en overleed hij in het harnas op 20 juni 1966.¹⁴⁰

¹³⁷ Parzany, *Im Einsatz*, 232.

¹³⁸ Becker, *Busch*, 108.

¹³⁹ Becker, *Busch*, 385.386.

¹⁴⁰ Parzany, *Im Einsatz*, 98.

2.8 Conclusie

Wilhelm Busch is in zijn leven door vele crises heengegaan. Allereerst leefde hij in een bewogen tijd van grote politieke veranderingen. In slechts een paar decennia zag Busch Duitsland veranderen van een keizerrijk in een democratie in een dictatuur in opnieuw een democratie. Die enerverende tijd dééd wat met Busch, met zijn persoon, zijn overtuigingen en daden. Naast deze grote politieke veranderingen in de wereld om hem heen, ging hij ook in zijn persoonlijke leven door menige existentiële geloofscrisis heen.

In zijn werk als predikant zou hij echter nooit de inhoud van de Bijbel relativeren om daarmee tegemoet te komen aan de meer kritische (moderne) mens, juist omdat dát ervoor had gezorgd dat hij als scholier het geloof van zijn kinderjaren vaarwel had gezegd. Ook zijn bekeringsgeschiedenis bracht hem ertoe als predikant een zeer duidelijke boodschap te brengen waarin hij niet schroomde te waarschuwen voor de gevolgen van een leven ver van God. Omdat angst voor de hel hem als luitenant in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog had wakker geschud, had hij zich voorgenomen zijn hoorders onophoudelijk op te roepen tot bekering en te waarschuwen voor het eindgericht na de dood.

Zijn persoonlijke biografie en de door hem gewaardeerde traditie van Reformatie en Piëtisme brachten hem ertoe zich in zijn prediking en pastorale praktijk te concentreren op de noodzaak van vergeving van zonde en verzoening met God door Jezus Christus.

In de collegebanken van de universiteit leerde Busch bij professor Heim het leven zó kritisch te bevragen tot op de bodem, dat niet puur-menselijke wijsheid, maar alleen het Woord van de levende God antwoord kon geven. Door deze lessen wist hij als piëtist ook het gesprek aan te gaan met de moderne hoorder, hun overtuigingen existentieel onder kritiek te stellen van het Woord van God en hen als het ware te dwingen na te denken over hun persoonlijke verhouding ten opzichte van God.

Het kwam er voor Busch op aan dat iemand vrede met God kreeg en Hem ging belijden als Heer en Leidsman (Führer) van diens leven. In het Derde Rijk was het de heldere evangelische boodschap van Busch die niet samen kon gaan met de overtuigingen van de nationaalsocialisten. De strijd met de nationaalsocialisten die volgde was een strijd die zich vooral afspeelde op het terrein van het geweten en van het gesproken woord. Na de oorlog bleef deze strijd en veranderden slechts de omstandigheden.

Hoofdstuk 3 – Visie en dagelijkse praktijk

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik dieper ingaan op de hoofdvraag van mijn scriptie, namelijk: welke visie heeft Wilhelm Busch op het predikantswerk in het Derde Rijk en hoe geeft hij daar praktisch gestalte aan, met name gezien vanuit zijn piëtistische achtergrond? Alvorens deze vraag te kunnen behandelen, was het nodig het werk en de persoon van Busch in een historisch kader te zetten om hem en de betekenis van zijn werk goed te kunnen plaatsen. Daarom is in hoofdstuk 1 ingegaan op de tijd waarin hij leefde en het Piëtisme, en in hoofdstuk 2 op zijn persoonlijke biografie.

De taken die Busch als predikant op zich heeft genomen waren divers en veelomvattend, juist ook vanwege de moeilijke en bedreigende situatie voor de kerk in het Derde Rijk. Naar de overtuiging van Busch waren de hoofdtaken van zijn predikantenbestaan prediking, pastoraat, jeugdwerk en evangelisatie. In dit hoofdstuk behandel ik hoe Busch met deze vier voor hem belangrijke arbeidsvelden in de praktijk bezig was. Wat waren bijvoorbeeld met het oog op de prediking zijn overtuigingen en hoe bracht hij die in praktijk in een tijd waarin hij vanwege de inhoud van de prediking op elk moment gevangengenomen kon worden?

Het eerste thema van zijn predikantswerk is de prediking (§3.2). Onderzocht wordt wat het belang daarvan volgens hem was, hoe hij de hoorder zag, hoe hij zichzelf als boodschapper zag, en hoe de inhoud van zijn prediking in de praktijk gestalte kreeg. Daarna volgt het pastoraat (§3.3). Wat was het belang daarvan volgens Busch, wat waren zijn overtuigingen over de pastorant en pastor, en hoe bracht hij dat in de praktijk? Op dezelfde wijze wordt ook onderzoek gedaan naar jeugdwerk (§3.4) en evangelisatie (§3.5) bij Busch. In de conclusie (§3.6) worden de uitkomsten verzameld.

3.2 Over prediking

De reden dat, van de vier in dit hoofdstuk te bespreken arbeidsvelden, de prediking als eerste aan de orde komt, is dat naar de overtuiging van Wilhelm Busch de prediking de belangrijkste taak is van de kerk: ‘Die evangelische Kirche steht und fällt mit der Verkündigung des Evangeliums. Die Botschaft ausrichten – das ist ihre erste und vordringlichste Aufgabe.’¹⁴¹

In lijn met het bovenstaande zag Busch de prediking ook voor hem persoonlijk als belangrijkste taak die hem als predikant was opgedragen. Zondag aan zondag predikte hij het

¹⁴¹ Parzany, *Evangelium – Aktualität und Kraft*, 9.

Woord. Ook toen hij in 1929 jeugdpredikant werd, bleef hij, voorafgaand aan de diensten waarin hij voor de jeugd in het jeugdhuis voorging, ook voorgaan in de reguliere samenkomsten van de gemeente, reeds om half negen 's ochtends. Volgens Parzany is het één keer voorgekomen dat de samengekomen gemeente tevergeefs op hun voorganger moest wachten. Dat was in 1937, toen Busch gevangengehouden werd in de Gestapo-gevangenis te Darmstadt.¹⁴²

Belang

Waarom kende Busch eigenlijk een dermate prominente waarde toe aan de prediking? Daarover schrijft hij onder andere in zijn boekje getiteld: '*Gespräche über das Predigen – praktische Ratschläge für Prediger und Predigthörer*'.¹⁴³ Dit boekje uit 1938 – uitgegeven tijdens de 'hoogtijdagen' van het Derde Rijk maar nog voor de oorlog – kan volgens Parzany aangemerkt worden als een persoonlijke homiletiek van Busch.¹⁴⁴ Hierin voert hij, voordat hij schrijft over wat prediken is, eerst een pleidooi voor het belang van de prediking.

In dit pleidooi geeft Busch een kritisch tijdsbeeld. In zijn dagen zouden, volgens Busch, predikanten zich bezig hebben gehouden met een scala aan zaken, zoals onder andere politiek engagement, hulpverlening en moraal. Zijns inziens vergaten predikanten echter waar het echt om ging. Busch pleitte er voor bovengenoemde zaken over te laten aan andere instellingen zoals het Rode Kruis, maar als kerk zich te concentreren op het Evangelie dat aan haar is toevertrouwd:

‘Eine Christenheit, die keine anderen Sorgen mehr kennt als die politischen, karitativen und moralischen Aufgaben unserer Tage, tut besser daran zu liquidieren und ihren Betrieb dem Roten Kreuz zu vermachen. Christen haben nicht in erster Linie einen besonderen Lebensstil oder besondere moralische Anweisungen, sondern sie haben in erster Linie eine Botschaft. Sie haben die Nachricht von Jesus, dem Gekreuzigten und Auferstandenen, weiterzutragen.’¹⁴⁵

¹⁴² Parzany, *Im Einsatz*, 16.

¹⁴³ In 1963 heeft Ulrich Parzany een heruitgave van genoemde uitgave gepubliceerd onder de titel: '*Evangelium – Aktualität und Kraft*'. Ik citeer in de scriptie vanuit de heruitgave van Parzany.

¹⁴⁴ Parzany, *Im Einsatz*, 17.

¹⁴⁵ Parzany, *Evangelium*, 9.

Busch bepleit dus dat de grootste opdracht die de Heer van de Kerk, Jezus Christus, aan Zijn Kerk heeft opgedragen, de prediking is. Daarom moet de kerk aan de prediking ook de meest prominente plaats toekennen.

Maar volgens Busch waren er in de kerk van zijn dagen velen, die meenden dat er geen plaats meer zou zijn voor de prediking. De prediking leek niets meer uit te richten. De jeugd zou weglopen wanneer de Bijbel opengeslagen werd, aldus luidde een veelgehoorde klacht onder predikanten. Hiertegen wijst Busch in zijn boekje op de woorden van Paulus: ‘Paulus hat gesagt: ‘Predige zur Zeit und zur Unzeit.’ Of er nu openheid is voor de prediking of niet, gepreekt moet er worden. Daarbij voegt Busch de opmerking dat hij helemaal niet gelooft dat het in 1938 ‘Unzeit’ is:

‘Aber ich glaube gar nicht, daß ‘Unzeit’ ist. Ich bin vielmehr überzeugt, daß wir mit der Botschaft eine Chance haben, wie wir sie seit dem Mittelalter nicht gehabt haben: Alle weltlichen Botschaften und Ideologien haben heute ihre Kraft verloren. Sie haben sich entlarvt. Sie haben gezeigt, daß sie dem Menschen nicht helfen können. Es ist eine große Leere in den Herzen der Menschen.’¹⁴⁶

De ‘wereldlijke ideologieën’ waarover Busch in bovenstaande citaat schrijft, hadden in 1938 weliswaar nog steeds grote macht onder de bevolking. De macht van de ideologie van het nationaalsocialisme hield het Duitse volk volop in haar greep. Wat Busch in bovenstaande citaat zegt, kan dan ook met recht profetisch genoemd worden. Door te stellen dat het nationaalsocialisme het hart leeg laat, stelt hij het indirect onder kritiek. Alleen het Evangelie biedt uitkomst, daarom moet het gepredikt worden.

Zo dacht en schreef Busch in 1938. Maar ook al veel eerder had hij het een en ander geschreven over zijn visie op de prediking. Al in 1924, dus ruim voor de opkomst van het Derde Rijk, publiceerde hij het artikel ‘Erfahrungen in einer Arbeitergemeinde’. Hierin schrijft hij als 27-jarige hulppredikant over zijn visie op de prediking: hij wilde alleen over het Evangelie en over het Koninkrijk van God spreken en zich niet door zijn hoorders laten verleiden om bijvoorbeeld over politiek of de uitbuiting van de arbeidersklasse te spreken.¹⁴⁷

In een ander artikel dat ook voor de opkomst van het Derde Rijk geschreven is, ‘Kirche und Proletariat’, schrijft Busch als jonge predikant in 1929 dat de kerk van zijn tijd de neiging

¹⁴⁶ Parzany, *Evangelium*, 10.

¹⁴⁷ Busch, *Verkündigung*, 23-25.

had om zichzelf en haar boodschap te verdedigen, in plaats van eenvoudigweg te getuigen van het heil in Christus. Steeds meer ging apologie de boventoon voeren omdat vanuit de arbeidersklasse de kerk en het geloof vaak werden aangevallen. Busch meende, ook tegenover genoemde achtergrond, dat het de opdracht van de kerk was en bleef om de boodschap te verkondigen die haar was toevertrouwd. Deze boodschap was volgens hem verwoord in 1 Timotheüs 1:15: ‘Dit is een getrouw woord, en alle aanneming waardig, dat Christus Jezus in de wereld gekomen is, om de zondaren zalig te maken, van welke ik de voornaamste ben.’¹⁴⁸

Aan de hand van een ervaring die Busch als jong predikant meemaakte op straat in Essen laat hij zien hoe hij apologie vermijdt om de boodschap van het Evangelie op een eenvoudige wijze te verkondigen:

‘Eines Tages spottete ein Mann auf der Straße hinter mir her. Ich drehe um, gehe auf ihn zu, strecke ihm die Hand hin: ‘Guten Tag, mein Lieber.’ Zögernd nimmt er sie und brummt: ‘Ich habe mit Ihnen nichts zu tun!’ ‘Aber ich mit Ihnen!’ ‘Schweigen Sie’, fährt er auf, ‘ich bin mit der Kirche fertig, denn...’ ‘Ich weiß’, sage ich, ‘sie hat im Krieg die Waffen gesegnet, die Pfarrer kriegen Unsummen Geld und taugen nichts usw [etc.]. Die Walze kenne ich. Die stammt aus dem ‘Ruhr-echo’. Einen Augenblick Stille. Dann fange ich wieder an: ‘Lieber, sagen Sie mal, geht bei Ihnen das Leben so glatt? Haben Sie keine Lasten?’ Da ist’s, als ob innerlich ein Riegel aufgeht, seine Züge verändern sich: ‘O, Herr Pastor, das wissen Sie, wie ein jeder sein Paket zu tragen hat.’ ‘Sieh’, sag ich, ‘und jetzt kommt unsichtbar der zu Ihnen, der gesagt hat: ‘Kommet her alle, die Ihr mühselig und beladen seid, ich will euch erquicken.’ Da steigen dem jungen Mann die Tränen in die Augen, und er geht still weg. Ich aber dankte meinem Gott, der mich davor bewahrt hatte, die Kirche oder die Pfarrer zu verteidigen oder mit anzuklagen.’¹⁴⁹

Bovenstaande drie publicaties van zijn hand laten zien hoe Busch als jong predikant, en ook ten tijde van het Derde Rijk, over het belang van de prediking dacht en hoe hij daar concreet gestalte aan gaf: de prediking behoorde bij hem tot de belangrijkste taak van een dienaar des Woords.

Inhoud

In 1938 schrijft Wilhelm Busch in een artikel ‘Vom Dienst des Predigers’ dat het de taak is van

¹⁴⁸ Busch, *Verkündigung*, 10.

¹⁴⁹ Busch, *Verkündigung*, 15.

een predikant het Woord van God uit te leggen: ‘Die Schrift muß es sein! Nur die Schrift! Und die ganze Schrift!’¹⁵⁰ De prediking concentreert zich dus op de uitleg van het Woord van God.

Maar wat is dan de inhoud van de prediking van de Schrift? De hoofdzaak is volgens Busch: ‘de weg tot Jezus’ tonen.¹⁵¹ Om deze weg te tonen, daarvoor was voor hem een sleuteltekst in de prediking Romeinen 3. Als jong predikant kon hij er geen vrede mee hebben dat over het algemeen de kerkdiensten weinig effect hadden, terwijl hij ervan overtuigd was dat de boodschap van het Evangelie ‘Menschen und Welt verändern kann!’¹⁵² Hij dacht erover na dat er in het verleden predikanten waren geweest onder wier prediking bijzondere dingen gebeurden: grote menigten mensen, die daarvóór nog onverschillig waren, die op de prediking toestroomden, opwekkingen die plaatsvonden en hele landstreken die merkbaar anders werden. In antiquariaten zocht Busch naar preken van predikers als Gottfried Daniel Krummacher, Spurgeon en Zinzendorf en ontdekte dat telkens één ding terugkwam: ‘Ihre Predigt kreiste um Römer 3, um die Rechtfertigung des Sünders.’¹⁵³

Sinds de reformatie werd de boodschap van Romeinen 3 veel verkondigd, maar na verloop van tijd gebeurde dit volgens Busch steeds meer op een leerstellige en dorre wijze. Maar in de tijd van grote opwekkingen werd deze boodschap ‘erwecklich’ verkondigd en werden mensen door de boodschap van ‘wat God voor hen had gedaan in het geweten geraakt en opgewekt zodat ze opstonden en zich bekeerden.’¹⁵⁴ Daarom moet de boodschap van Romeinen 3, de rechtvaardiging van de goddeloze, volgens Busch erwecklich verkondigd worden.¹⁵⁵

Wat bedoelt Busch met ‘erweckliche’ verkondiging? Dit beschrijft hij niet precies, daarvoor voelde hij zich waarschijnlijk nog te veel, zoals hij dat zelf zegt, een ‘leerling’. Wel beschrijft hij zijn persoonlijke ervaring bij deze vorm van prediking:

‘Es gab Gottesdienste, in denen ich mich geradezu entschuldigte, daß ich so unaktuell predigen müsse. Aber ich habe erleben dürfen, daß solche Predigt Bewegung schafft. Es stellte sich heraus, daß die Predigt vom Kreuz in der Tat hochaktuell ist. Wenn vom ‘Frieden mit Gott’ gepredigt wird, entdeckt der Mensch, was ihm fehlt und woher alle seine Nöte

¹⁵⁰ Busch, *Jesus predigen*, 7.

¹⁵¹ Busch, *Plaudereien*, 31.

¹⁵² Parzany, *Im Einsatz*, 24.

¹⁵³ Parzany, *Im Einsatz*, 24.

¹⁵⁴ Parzany, *Im Einsatz*, 25.

¹⁵⁵ Parzany, *Im Einsatz*, 25.

kommen. Ich lernte Paulus verstehen: ‘... daß ich nichts wüßte als Jesum Christum, den Gekreuzigten.’¹⁵⁶

Deze persoonlijke overtuiging, dat prediking evangeliserend (erwecklich) van karakter behoort te zijn, is voor Busch zo belangrijk geweest dat hij, toen hij samen met predikanten van allerlei verschillende modaliteiten van de Duitse kerk gevraagd werd een bijdrage te schrijven in een Festschrift voor de toenmalige preses van de EKD dr. Kurt Scharf, de bijdrage ‘Römer 3 erwecklich predigen’ schreef.¹⁵⁷ Volgens zijn leerling en geestverwant Ulrich Parzany, is de inhoud van die bijdrage zelfs zo belangrijk dat het ook wel het ‘manifest’ van Busch’ prediking genoemd kan worden.¹⁵⁸

Dat hem aan dit soort prediking veel gelegen is, blijkt ook wel uit het feit dat hij in 1938 een boekje schreef met als titel *Die von Herzen dir nachfolgen – Gestalten des rheinisch-westfälischen Pietismus*, waarin hij uitvoerig bovengenoemd genre prediking bespreekt van een aantal Duitse predikers uit het ‘rheinisch-westfälischer Pietismus’.

Het schrijven van dit boek is voor Busch heel belangrijk geweest, omdat hij door het schrijfwerk zich als jong predikant kon verdiepen in piëtistische voorgangers uit het verleden. Over de kennismaking die hij door het schrijfwerk met Gottfried Daniel Krummacher deed, schrijft hij: ‘Er war nämlich eine Entdeckung, die für mich so wichtig war wie die Entdeckung Amerikas für Kolumbus.’¹⁵⁹ Busch liet zich inspireren door de evangeliserende prediking van zijn piëtistische voorgangers en nam deze over voor in zijn eigen ambtelijke praktijk.

In de grote nood van de oorlogsjaren ging hij veel in op de noden van de mensen. Toch bleef de grondtoon van zijn prediking de opwekking aan de mensen om zich tot Christus te bekeren. Hieronder staat een gedeelte uit een preek van Busch waarin hij woorden geeft aan de nood van de mensen en de troost die er in Christus is, maar tegelijkertijd wekt hij op tot bekering en een persoonlijke overgave aan God. Het citaat komt uit een preek over Filippensen 1,21 – ‘Want het leven is mij Christus, en het sterven is mij gewin.’ – die Busch in het voor Duitsland immens zware jaar 1944 heeft gehouden.

‘Totensonntag im Jahr des Massensterbens 1944! Was soll man da sagen? Man möchte sein Haupt verhüllen und mit Jeremia klagen: ‘Oh, daß ich Wasser genug hätte in meinem Haupte

¹⁵⁶ Busch, *Plaudereien*, 114.

¹⁵⁷ Parzany, *Im Einsatz*, 23.

¹⁵⁸ Parzany, *Im Einsatz*, 24.

¹⁵⁹ Busch, *Plaudereien*, 103.

und meine Augen Tränenquellen wären, daß ich Tag und Nacht beweinte die Erschlagenen in meinem Volke' (8,23).

Es ist ja wohl keiner hier, der nicht einen Toten zu beweinen hätte. Nun soll ich euch einen Trost geben. Ach, wie kann ich das, der ich selber hungere nach Trost! Ich kann euch nur hinweisen auf unseren Heiland. Ja, er kann überschwenglich trösten. Er kann unser trauriges Herz so mit himmlischem Frieden erfüllen, daß, wenn auch die Augen voll Tränen sind, das Herz doch voll Jauchzen anbetet.

Aber vielleicht will er uns gar nicht trösten! Vielleicht will er, daß wir endlich begreifen: er geht mit uns ins Gericht. Vielleicht gleichen wir einer belagerten Stadt. Gott belagert uns und schießt uns alles zusammen. Da gibt's nur eines: daß man vor dem schrecklichen Gott die weiße Fahne zieht und sich ergibt.'¹⁶⁰

In het voorwoord van de prekenbundel *Komm heim*, die Busch heeft geschreven over de gelijkenis van de verloren zoon (Lukas 15), schrijft hij dat hij de eerste preek van de bundel geschreven heeft in een gevangenis van de Gestapo.¹⁶¹ Hij wilde bereid zijn om het Evangelie te kunnen prediken wanneer de 'ijzeren deur' zou geopend worden. Hij schrijft in het voorwoord dat, tijdens de moeilijke tijd van de Kirchenkampf in het Derde Rijk, het hem erom bleef gaan 'eine Predigt zu halten, die einem Menschen den Weg zum Leben weisen könnte.'¹⁶²

Boodschapper

Naast het belang, de inhoud en de vorm van de prediking wijdt Busch ook veel aandacht aan de persoon van de prediker zelf. De boodschapper moet allereerst zelf hoorder zijn van het Woord. Daarvoor was het volgens Busch nodig een 'Mann der Stille' te zijn.¹⁶³ Wat hij daarmee bedoeld is dat de boodschapper van het Woord in de stilte van het gebed het aangezicht van de Heere moet zoeken. In die stilte kan hij het Woord tot zich laten spreken en daar zelf in het gebed antwoord op geven: 'Wir müssen das Wort selbst zu uns reden lassen. Und im Gebet darauf antworten!'¹⁶⁴ Dit gebed, deze omgang met de Heere is nodig om als predikant blijvend een getuige te kunnen zijn. Het Woord moet door de prediker heen gegaan zijn zodat de boodschap

¹⁶⁰ Busch, *Es geht am Kreuz um unsre Not. Predigten aus dem Jahre 1944*, 84.

¹⁶¹ Busch, *Komm heim. Predigten über das Gleichnis vom verlorenen Sohn*, 5-6.

¹⁶² Busch, *Komm heim*, 6.

¹⁶³ Busch, *Jesus predigen*, 36-38.

¹⁶⁴ Busch, *Jesus predigen*, 37.

niet neutraal gebracht wordt, maar door de mond van de tot getuige geworden predikant als een levend getuigenis.¹⁶⁵

Een ‘Mann der Stille’ zijn is voor Busch ook heel belangrijk om gewapend te kunnen zijn tegen aanvallen van de duivel. Want een predikant heeft een gevaarlijk, moeilijk, ‘unheimliches’ ambt:

‘Was sind das für unheimlich große Aufgaben! Damit sagen wir der Hölle den Krieg an. Und so ist es kein Wunder, daß ein Prediger des Evangeliums ganz besonderen Anfechtungen ausgesetzt ist. Er geht auf einem schwindelnd schmalen Pfad. Auf der linken Seite droht Übermut und falsche Sicherheit. Auf der anderen Seite Mutlosigkeit und Verzagtheit. Vor beidem wird er bewahrt, wenn er den Blick freihält im Glauben auf den, der auch für ihn gestorben und auferstanden ist.’¹⁶⁶

In de stille omgang met God komt een boodschapper onder de heilzame invloed van de Heilige Geest. Busch noemt twee zaken die de Geest van God in de prediker werkt en van groot belang zijn voor het effect van de prediking. Aan de ene kant ontdekt de Heilige Geest de prediker aan zijn persoonlijke schuld en doet hem het gewicht van zijn schuld inzien. Aan de andere kant opent de Heilige Geest telkens het hart van de prediker voor het Evangelie van vrije genade in Christus Jezus. Een ‘Mann der Stille’, onder de invloed van de Heilige Geest, verwacht het daardoor niet meer van zichzelf maar des te meer van de Heere die hem met een boodschap de wereld heeft ingezonden. Predikanten van grote opwekkingen (‘Männern der Erweckung’) zijn voor Busch ook hier zijn persoonlijk voorbeeld:

‘Das Wichtigste bei den Männern der Erweckung war, daß sie selbst demütig und zerschlagen waren und allezeit das Zeichen der Schwachheit an sich trugen. Weil sie ihr Vertrauen nicht auf sich selbst setzten, waren sie angewiesen auf anhaltendes Gebet. Sie suchten nicht eigene, glänzende Gedanken, sondern sie predigten das Wort Gottes in großer Schlichtheit [eenvoud]. Sie wurden der Gnade Gottes ganz gewiß und lebten persönlich allein durch den Glauben an den Herrn Jesus Christus, den Gekreuzigten, in völligem Frieden.’¹⁶⁷

¹⁶⁵ Busch, *Jesus predigen*, 36.

¹⁶⁶ Busch, *Jesus predigen*, 37.

¹⁶⁷ Busch, *Plaudereien*, 115.

Deze concentratie op de persoonlijke omgang met de Heere in Schriftstudie en gebed is kenmerkend voor de piëtistische praxis pietatis. Busch zelf drukt het de piëtistische achterban van het blad *Licht und Leben* op het hart: ‘Pietisten, denen man nicht mehr die Stille anmerkt, die sie aus dem Heiligtum Gottes mitbringen, fehlt das Beste. Sie können wohl über den Herrn und über Sein Heil reden. Aber den Herrn selbst haben sie nicht.’¹⁶⁸

Naast de persoonlijke omgang met de Heere is ook de gemeenschap der heiligen een wezenlijk kenmerk van de piëtistische geloofsbeleving. Binnen het piëtisme is het belangrijk dat de boodschapper niet als individu zijn roeping vervult maar in verbondenheid met zijn medegelovigen en met zijn ambtsbroeders.

Busch zelf had zeer veel – vaak diepgaande – contacten met broeders en zusters in het geloof. Zelfs in de voor Busch zware tijd van het Derde Rijk bezocht hij trouw de Tersteegensruh-conferenties, een piëtistische conferentie waar geloofsgemeenschap een grote plaats innam. Op verzoek van de voorzitter van het ‘Gnadauer Gemeinschaftsverband’ reisde Busch in februari 1935 naar Männedorf in Zwitserland om daar een Bijbelcursus te leiden. Busch deed dit graag omdat juist de gemeenschap met andere gelovigen hem hielp tot rust te komen en staande te blijven in de vervolging:

‘Jahr für Jahr fuhr ich im Februar nach Männedorf und lernte das ‘Stillesein’. Hier kamen die durch die Großstadt-Arbeit und durch den Kirchenkampf im ‘Dritten Reich’ aufgewühlten Nerven zur Ruhe. Hier tauchte man ein in die gelassene Stille eines Lebens in der Gegenwart Gottes.’¹⁶⁹

Hoorder

Volgens Wilhelm Busch is prediken van het Woord van God een ‘lijn trekken van de tekst naar de hoorder.’¹⁷⁰ Vanuit dit oogpunt is het voor hem zeer belangrijk wie de hoorder is en moet deze in de prediking nooit buiten beschouwing gelaten worden.¹⁷¹ In zijn opleiding werd dat, volgens Busch zelf, nog wel eens veronachtzaamd, wie de hoorder was zou er niet zo toe doen, als het Woord maar werd verkondigd.¹⁷² Maar oog hebben voor de hoorder betekent voor Busch

¹⁶⁸ Busch, *Verkündigung*, 133.

¹⁶⁹ Busch, *Plaudereien*, 247.

¹⁷⁰ Busch, *Jesus predigen*, 8.

¹⁷¹ Busch, *Jesus predigen*, 9.

¹⁷² Busch, *Jesus predigen*, 8.

zo te spreken dat de hoorder het begrijpt, dat rekening gehouden wordt met zijn situatie, dat aangesloten wordt bij zijn vragen, en vooral dat een hoorder merkt dat de boodschap voor hem van groot belang is. Er wordt volgens Busch op een juiste wijze gepreekt wanneer de hoorder zich in een gesprek verwikkeld ziet:

‘Wenn es mit unserer Verkündigung richtig steht, dann muß sich der Hörer in ein Gespräch verwickelt sehen, dem er folgt, ohne daß er sich krampfhaft anstrengen muß; dem er folgt, weil es ihn angeht.’¹⁷³

Busch zocht dus zo te prediken dat de hoorder meegenomen werd in een gesprek. Wil er in de prediking sprake zijn van zo’n ‘gesprek’, dan is het nodig dat de prediker het geweten van de hoorder probeert aan te spreken. Wanneer het geweten in de prediking gewekt wordt, kan dat bij de hoorder een ‘heilzame onrust’ teweegbrengen, waardoor de hoorder persoonlijk in de prediking betrokken wordt. Het ontwaakte geweten kan door Gods Geest gebruikt worden om de hoorder tot Christus te brengen.¹⁷⁴ Busch beschrijft het effect van de prediking als gesprek en de functie van het geweten van de hoorder daarbij:

‘Und wenn unsere Predigt vollmächtig ist, dann wird der Hörer bald auf das Gespräch eingehen. Seine natürliche Vernunft wird vielleicht widersprechen. Sein Gewissen aber wird der Botschaft recht geben. Sein Wille wehrt sich oder ergibt sich. Die Vernunft lehnt sich auf oder wird gefangengenommen unter die Wahrheit Christi.

Wo aber alles das geschieht, da ist der Hörer mit seiner ganzen Persönlichkeit beteiligt. Und es ist ganz unvorstellbar, daß er dabei einschlafen oder mit seinen Gedanken spazierengehen könnte.’¹⁷⁵

Wanneer Busch de hoorder van zijn tijd omschrijft, constateert hij dat het probleem is dat hij ‘nichts mehr ernst nehmen kann.’ Maar de in §3.2 onder ‘Inhoud’ beschreven hoofdboodschap van Busch – Romeinen 3 ‘erwecklich predigen’ – vormt daarop volgens hem een uitzondering. Die boodschap moet door elke hoorder serieus genomen worden:

‘Nun dürfen wir erfahren, daß die Botschaft von Römer 3 eine Botschaft ist, die zum Ernstnehmen zwingt. Junges Volk horcht auf, wenn es diese Botschaft hört.

¹⁷³ Busch, *Jesus predigen*, 15.

¹⁷⁴ Becker, *Busch*, 442.

¹⁷⁵ Busch, *Jesus predigen*, 16.

Ich weiß, dass die Vernunft vor diesem Wege warnt. Aber wir haben nicht der Vernunft zu folgen, sondern im Glauben und Gehorsam die uns befohlenen Botschaft auszurichten – ohne nach dem ‘Erfolg’ zu fragen. Dann stellt es sich aber heraus, dass Gott sich zu dieser Botschaft bekennt: und wir dürfen staunend erfahren, dass unter unserer Verkündigung Menschen erweckt werden, Buße tun, umkehren. Und so sah ich Gemeinde entstehen, wirkliche, aktive, lebendige, opferfreudige, missionswillige Gemeinde.’¹⁷⁶

Ten tijde van het Derde Rijk, met name in de oorlogsjaren, ervoeren de hoorders van Busch’ prediking veel leed. In de jaren 1943-1945 werd de stad Essen door de geallieerden met grote regelmaat gebombardeerd, onder andere de Marktkirche waarin Busch preekte werd daarbij vernietigd. Elisabeth Währisch-Busch, de dochter van Busch, schrijft in het voorwoord van een prekenbundel met preken van Busch uit 1944, dat het haar opvalt dat in de preken uit 1944, naar haar beleving, haar vader weinig inging op de persoonlijke noden van zijn toehoorders van zijn tijd. Maar het valt haar op dat daarentegen over Jezus, de Gekruisigde, des te meer gesproken wordt:

‘Doch beim Lesen dieser Predigten fühlen wir uns an das Wort von Paulus erinnert, ‘daß ich nichts unter euch wüßte als Jesus ‘den Gekreuzigten.’¹⁷⁷

Na de oorlog, in 1947, schrijft Busch in het voorwoord van een prekenbundel over Lukas 15 dat er volgens hem ten diepste geen verschil was tussen de situatie van de hoorders van de Heere Jezus toen en die van de moderne hoorders van Busch’ eigen tijd. Terwijl Busch zeker rekening hield met de persoonlijke situatie van de hoorder, lag toch het zwaartepunt bij zijn prediking de hoorder aan te spreken als zondaar die Gods genade in Christus nodig heeft.

3.3 Over pastoraat

Busch heeft als predikant grote waarde toegekend aan het pastorale werk. Dit had zeker ook als oorzaak dat hij van huis uit vertrouwd was met het piëtistische gezelschapsleven, waarin openhartig gesproken werd over het persoonlijk geestelijk leven en pastorale vragen aan de orde kwamen (zie §2.1). In zijn eigen dagelijkse pastorale praktijk had Busch veel te maken met jongeren (zie §3.4) en met van de kerk vervreemd geraakte arbeiders. Nadat hij een aanstelling als ‘Jugendpfarrer’ in Essen kreeg werd hij – naast zijn werk onder de jongeren –

¹⁷⁶ Parzany, *Im Einsatz*, 26.

¹⁷⁷ Busch, *Kreuz*, 4-5.

ook verantwoordelijk voor het plaatselijke pastoraat aan de politie en aan de ‘Wehrmacht’. Wat kenmerkte de pastorale praktijk van Busch voor deze verschillende doelgroepen?

Algemeen kenmerkend voor de pastorale praktijk van Busch in al de verschillende situaties was dat hij ervan overtuigd was dat hij ten behoeve van het pastoraat, net als voor het predikwerk, een ‘Mann der Stille’ moest zijn. Een pastor kon volgens hem niet zonder de stille omgang met God, omdat hij zonder deze persoonlijke omgang of een ‘Menschenknecht’, of een ‘Menschenverächter’ zou worden. Het was Busch’ ervaring dat de Heilige Geest in zijn omgang met God de liefde schenkt die nodig is om Zijn dienaar te willen zijn, en dus geen ‘Menschenknecht’, en de naaste lief te hebben, en dus geen ‘Menschenverächter’ te zijn.¹⁷⁸

Evangeliserend pastoraat

Een heel belangrijke vorm van pastoraat is voor Busch altijd geweest het evangeliserende pastoraat. Dat wil zeggen dat ook in het pastoraat mensen uitgenodigd worden zich tot Christus te wenden. Dit aspect loopt als een rode draad door al zijn pastorale werk heen.

In het artikel ‘Erfahrungen in einer Arbeitergemeinde’, geeft Busch in 1924 als jonge hulppredikant in Bielefeld een terugblik op zijn ervaringen die hij tijdens zijn vicariaat aldaar heeft opgedaan (zie ook §2.5). Met het oog op het pastorale werk onder arbeiders schrijft Busch wat zijn uitgangspunt bij dit werk is, namelijk om als predikant liefde te hebben tot alle leden van de gemeente: ‘Lieb haben sollen Sie [de predikanten] Ihre Gemeinde!’¹⁷⁹ De achtergrond van dit uitgangspunt is dat die liefde in het pastoraat onder de arbeiders bij hem zwaar op de proef werd gesteld. Hij ontmoette bij hen namelijk veel tegenstand en onverschilligheid. In die context koos hij ervoor kiest om in het pastoraat direct tot de hoofdzaak te komen. In dat verband schrijft hij over huisbezoeken het volgende:

‘Jeder weiß, was ich will. Ich habe überhaupt gefunden, man sollte bei den Besuchen bald zur Hauptsache kommen. Das seichte Gerede hilft und imponiert keinem. Es ist verlorene Zeit.’¹⁸⁰

Het in het pastorale gesprek meteen tot de hoofdzaak komen is voor Busch zeer belangrijk. Om zijn woorden kracht bij te zetten, refereert hij aan een uitspraak van ‘Vater’ Bodelschwingh, die niet langer wilde wachten met de start van een zendingspost in Oost-Afrika: ‘Nur nicht so

¹⁷⁸ Busch, *Jesus predigen*, 38.

¹⁷⁹ Busch, *Verkündigung*, 22.

¹⁸⁰ Busch, *Verkündigung*, 24.

langsam! Sie sterben darüber.’¹⁸¹ Zo wilde Busch in het verband van zijn pastorale praktijk ook niet langzaam handelen want hij wilde voorkomen dat mensen zouden sterven zonder Christus te leren kennen als de enige troost in leven en sterven. Het hoofdprobleem van de mens was voor Busch het geen vrede hebben met God. Omdat iedereen eenmaal voor God zal komen te staan, zo schreef hij, was het voor hem gebruikelijk om in het pastorale gesprek bijvoorbeeld te zeggen: ‘Sie müssen sich mit Gott auseinandersetzen.’ In dat verband moest een pastoraal gesprek volgens Busch in de volgende richting gaan: ‘den einzelnen isolieren, daß er sich endlich allein Gott gegenüber gestellt weiß.’¹⁸² Deze aanpak van hem komt voort uit het genoemde uitgangspunt van de liefde tot de gemeente van Christus en tot de Heer van de gemeente. De noodzakelijke vrede met God in Christus die hij zelf mocht kennen, gunde hij iedereen.

Binnen de genoemde context van zijn gemeente in een arbeiderswijk verschilde het pastorale gesprek bij Busch dus niet veel van een evangelisatiegesprek. Het voornaamste en het eerste dat Busch daarbij aan de orde bracht was, net als in zijn prediking, het Evangelie van de rechtvaardiging van de goddeloze, de redding door Christus van het toekomstige eindoordeel.¹⁸³ De evangeliserende stijl van pastoraat die hij zich in die context al vroeg eigen maakte was heel belangrijk in zijn aanstelling als Jugendpfarrer maar ook in de tijd van het Derde Rijk waarin grote massa’s mensen hun heil zochten bij een andere Führer dan de Leidsman Jezus Christus. In het pastoraat wilde hij wijzen op de enige ware ‘Führer’.

Ter illustratie van de wijze waarop Busch’ evangeliserende pastoraat eruit kon zien, noem ik een voorbeeld van zijn pastoraat in een situatie waarin hij zélf verbleef in de gevangenis van de Gestapo. Busch vraagt zich bij zichzelf af wie er nu eigenlijk schuilgaan achter de maskers van de leden van de Gestapo. Ondanks de haat waarmee hij bejegend wordt, zoekt hij deze mensen te bereiken. Daarom vraagt hij zich tijdens zijn gevangenschap af: ‘Gibt es denn eigentlich eine Möglichkeit, durch diese Schichte von Haß, von Feindschaft und Beamtenmäßigkeit durchzubrechen an euer Herz und Gewissen?’ Over een van de momenten waarop het hem lukt om tot het hart en het geweten van deze mensen te spreken, en wat ook typerend is voor zijn evangeliserende pastoraat, vertelt hij:

¹⁸¹ Busch, *Verkündigung*, 24.

¹⁸² Busch, *Verkündigung*, 25.

¹⁸³ Becker, *Busch*, 123.

‘Einmal, als ich in der Zelle saß und einem Beamten sagte: ‘Ich möchte nicht mit Ihnen tauschen’, wurde der ganz wild und sagte: ‘Ist doch Wahnsinn.’ ‘Nein, ich möchte nicht mit Ihnen tauschen. Jesus gehören, mit all den Sünden und Torheiten, Kind Gottes sein – ich möchte nicht mit Ihnen tauschen.’ Da brüllte er los, und ich spürte, es war für ihn unfaßbar. Da saß ich in der Zelle, geschändet und erniedrigt, daneben er, der stolze Mann in Uniform – und ich wollte nicht mit ihm tauschen. Das waren solche Augenblicke, wo man spürte: Jetzt bricht mal die Kruste auf, und sie haben Heimweh. Ich bin überzeugt, daß jeder Mensch Heimweh hat.’¹⁸⁴

Met één zin komt Busch hier in het voorbeeld tot de kern: ‘Jesus gehören, mit all den Sünden und Torheiten, Kind Gottes sein – ich möchte nicht mit Ihnen tauschen.’ Als een zondaar maar van Jezus is, Hem toebehoort, dan heeft hij alles, dan wil hij met niemand ter wereld ruilen. Op deze wijze confronteerde Busch de politieagent pastoraal met zijn geestelijke armoede en probeerde hij hem verlangend te maken naar Hem die werkelijk heil en vrede kan brengen.

Regulier pastoraat

In het boekje *Angefochtene Gottesknechte. In der Seelsorge Gottes* (1965), gaat Busch in op pastoraat aan gelovigen. In dit pastoraat speelt het evangeliserende aspect ook een rol maar toch meer op de achtergrond. Het gaat hier met name over het persoonlijke onderlinge geloofsgesprek. Een pastorale nood waarmee veel gelovigen worden geconfronteerd is dat van aanvechting. Alleen gelovigen weten wat aanvechting is, zo schrijft Busch in het voorwoord van genoemd boekje: ‘Dies Buch rechnet von vornherein mit einer nicht allzu großen Zahl von Lesern. Denn nur die Leute, die Jesu Ruf ‘Komm und folge mir nach!’ gehört haben, wissen, was Anfechtung ist.’¹⁸⁵ In dit boekje behandelt hij aan de hand van Bijbelgedeelten voor aangevochten gelovigen thema’s zoals ‘Gott läßt warten’, ‘Das nicht erhörte Gebet’, ‘Die Angst’, ‘Das schwache Herz’, ‘Ich habe keine Lust mehr!’, ‘Der tiefe Fall’, ‘Temperaturschwankungen des Glaubens’ en ‘Im finsternen Tal’. In de laatstgenoemde bijdrage spreekt Busch over de aanvechting van het lijden. Dit doet hij aan de hand van 2 Korinthe 1:4 en 8. In deze verzen spreekt Paulus over moeilijke omstandigheden die Paulus zelf aan den lijve had ondervonden maar waarin hij door God getroost was en zo zelf anderen kon troosten. Busch heeft zelf ook veel geleden, in het bijzonder in de periode van het Derde Rijk. De vele

¹⁸⁴ Busch, *Freiheit*, 58.

¹⁸⁵ Busch, *Angefochtene Gottesknechte. In der Seelsorge Gottes*, 5.

ervaringen van die tijd, die hij en anderen moesten ondergaan, heeft Busch pastoraal vruchtbaar kunnen maken voor een grote lezersgroep:

‘Der heimgegangene Präses der Rheinischen Bekenntnissynode, Paul Humburg, sagte einmal im Kirchenkampf in einer großen Versammlung den notleidenden Pfarrern: ‘Wenn der Pfarrer in die Mühle kommt, dann bekommt die Gemeinde das Öl.’

Das gilt nicht nur für Pfarrer, sondern für alle Christen. Wenn ich in meinem Geist all die Jünger und Jüngerinnen vorüberziehen lasse, die wirkliche Väter und Mütter in Christo waren, dann sind es alles die Leute, die in der Nachfolge des ‘Lammes mit der Todeswunde’ das Sterben gelernt haben. Sie sind durch Tiefen der Trübsal gegangen. Und da haben sie es gelernt, Seelsorger zu werden für andere. Paulus sagt: ‘Der Vater unseres Herrn Jesu Christi tröstet uns in aller Trübsal, daß wir auch trösten können, die da sind in allerlei Trübsal, mit dem Trost, damit wir getröstet werden von Gott.’ Das heißt doch: Paulus war in der Presse, damit die anderen das Öl bekommen konnten.’¹⁸⁶

Ook andere pastorale vragen besprak hij. Onder andere in het maandblad *Licht und Leben*, waarvan Busch vanaf 1948 hoofdredacteur was, publiceerte hij naast over andere onderwerpen ook veel over pastorale vragen. Bijvoorbeeld over heilszekerheid, het gebed en heiliging. In het sterfjaar van Busch, in 1966, telde genoemd maandblad 14.200 abonnees en gold het als een van de meest invloedrijke tijdschriften van piëtistisch Duitsland.¹⁸⁷ Zo wist hij door dit maandblad een grote lezersgroep te ondersteunen in pastorale vragen. Een belangrijk thema voor hem was de heilszekerheid, een thema dat in het Piëtisme een belangrijke plaats inneemt. Bij zijn behandeling van pastorale onderwerpen ging hij de confrontatie met dat wat in zijn ogen dwaling was niet uit de weg.

Ter illustratie hiervan wordt hieronder een gedeelte uit een artikel over heilszekerheid weergegeven dat in *Licht und Leben* werd gepubliceerd, onder de titel ‘Wir haben’s doch nicht in der Tasche!’. Hierin verdedigde Busch de mogelijkheid en het belang van Bijbelse heilszekerheid:

‘Da erwiderte ich: ‘In meinem Garten ist ein Apfelbaum eingepflanzt. Der muß nicht jeden Tag neu darum ringen, daß er ein Apfelbaum sei. Der muß nicht jeden Tag sich neu darum sorgen, daß er nicht über Nacht ein Pflaumenbaum werde. Er ist ein Apfelbaum. Aber darum

¹⁸⁶ Busch, *Angefochtene Gottesknechte*, 129.

¹⁸⁷ Becker, *Busch*, 372.

muß er ringen, daß er Früchte bringt.’

Darin besteht der tägliche Kampf des Glaubens, daß ich Früchte des Geistes bringe, daß mein Leben ‘etwas sei zu Lobe Seiner Herrlichkeit’. Ja, darum muß ein Christ ernstlich kämpfen. Aber um seinen Heilsstand braucht er nicht mehr zu kämpfen, wenn er sich dem Herrn Jesus verschrieben hat, der uns am Kreuze erkaufte und versöhnte. Gewiß brauche ich täglich Sein Blut zur Vergebung meiner Sünde. Wohl dem, der ‘den offenen Born wider alle Sünde und Unreinigkeit’ kennt, in dem wir uns täglich baden dürfen! Aber um den Heilsstand täglich ringen, wenn man angenommen ist? Nein!

Der verlorene Sohn mußte nicht jeden Tag neu nach Hause kommen. Er mußte nicht jeden Tag neu an die Tür des Vaters klopfen. Er durfte nun leben im Vaterhaus. Angenommen ist angenommen!’¹⁸⁸

Bij zijn pastorale praktijk putte Busch uit de kerkgeschiedenis in het algemeen en de piëtistische traditie in het bijzonder. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het boek *Die von Herzen dir nachfolgen. Gestalten des rheinisch-westfälischen Pietismus*, dat hij in 1938 publiceerde. Hierin beschrijft hij met hartelijke instemming hoe leidende piëtisten uit de ‘Erweckungsbewegung’ als J.G. Engels (1826-1897), J.H. Volkening (1796-1877) en J. Dammann (1840-1908) pastoraat bedreven. Hun wijze van pastoraat was voor Busch tot voorbeeld. Over Volkening bijvoorbeeld schreef hij:

‘Volkening versuchte nicht zu trösten, wo Gott nicht trösten will. ‘Wo es am rechten Grunde fehlt, versinkt alle Lehre und aller Trost des Evangeliums wie der Baustein im tiefsten Meer.’

Auf rechte gründliche Buße kam es ihm an. Einem Kranken sagte er: ‘Ich bin bange, bange bei euch – so wie bisher geht’s noch nicht in den Himmel, sondern geradewegs der Hölle zu.’ Als der Mann nun eines Tages mit einem Sündenbekenntnis herauskam, meinte Volkening nur: ‘Ja, sachte gehen kommt mit dem Alter! In der Not rufen sie, aber Notbuße – tote Buße! Es muß ganz anders kommen.’ Mit solch bitterer Arznei ließ er den Kranken liegen. Aber als der eines Tages die ‘göttliche Traurigkeit’ erfuhr und in wirkliche Sündennot kam, da wußte er so herrlich das Heil Gottes in Jesus zu schildern, daß der Kranke durchbrach zum Glauben und nun wirklich den Frieden mit Gott erfuhr durch Vergebung der Sünden.’¹⁸⁹

¹⁸⁸ Busch, *Verkündigung*, 184.185.

¹⁸⁹ Busch, *Herzen*, 112.113.

De vele voorbeelden en anekdotes die Busch met zijn boek uit de vergetelheid wilde halen, bevatten volgens hem waardevolle lessen die zijns inziens ook voor de pastorale praktijk van zijn tijd nog altijd geldend waren. Zo trekt hij in genoemd boek onder andere de conclusie dat echt pastoraat altijd doorverwijst naar de Pastor pastorum. Als voorbeeld hiervoor noemt hij Dammann:

‘Dammans Stärke lag in der Verkündigung. Seine Verkündigung war durch und durch Seelsorge. Der allein ist der richtige Seelsorger, der es aufgegeben hat, selbst den Menschen helfen zu wollen, der sie vielmehr hinweist zu dem einzigen und wahren Seelsorger, zu dem ‘Hirten und Bischof unserer Seelen’ – zu Jesus Christus.’¹⁹⁰

Ook zou volgens Busch in het pastoraat de zonde veel meer aan het licht gebracht en benoemd moeten worden. Busch citeert in dat verband woorden die Dammann bij zijn afscheidspraak in 1897 in Essen sprak:

‘Viel zu wenig habe ich die Sünden gestraft. Ich hätte auf den Nagel des Wortes ‘Die Hurer, Trunkenbolde, Diebe, Geizigen, Lästerer werden nicht ins Himmelreich kommen’ viel mächtigere Hammerschläge fallen lassen müssen. Die Kirche würde vielleicht leerer, aber der Himmel voller geworden sein.’¹⁹¹

Bijzonder pastoraat

In de bijzondere tijd van het Derde Rijk heeft Busch ook pastorale zorg verleend aan specifieke groepen zoals de plaatselijke politie en de Wehrmacht. Ten aanzien van de Wehrmacht onderhield hij op eigen initiatief pastoraal contact door middel van briefverkeer met vele uitgezonden soldaten.

Vanaf 18 november 1933 was Busch op grond van een besluit van de centrale kerkenraad in Essen benoemd tot speciaal predikant (‘Standortpfarrer’) voor de plaatselijk politie van Essen. Wanneer op 1 maart 1935 zijn ambt als Standortpfarrer door de politie officieel erkend wordt, komt zijn benoeming onder de aandacht van beambten van de Gestapo. In de zomer van dat jaar wordt namens de Gestapo van Düsseldorf aan de ‘Politische Inspektion’ van Essen ten aanzien van Busch gevraagd: ‘auf wessen Veranlassung bzw. aus

¹⁹⁰ Busch, *Herzen*, 135.

¹⁹¹ Busch, *Herzen*, 135.

welchen Gründen Pfarrer Busch mit der seelsorgerlichen Betreuung der dortigen Landespolizei beauftragt worden ist.’¹⁹² Voor de Gestapo was het een doorn in het oog dat juist Busch, die ze zeer wantrouwden, deze vertrouwelijk positie kreeg toegewezen.¹⁹³ Terwijl Busch de plaatselijke politie als pastor mocht ondersteunen werd hij alleen al in 1935, het jaar waarin hij officieel benoemd was tot politiepastor, minstens acht keer bij de Gestapo voorgeleid en verhoord.¹⁹⁴ Als het aan dit staatsapparaat had gelegen, had Busch al in 1935 zijn werk voor de politie neer moeten leggen.¹⁹⁵

Tot nog grotere ergernis bij deze geheime dienst leidde de benoeming van Busch in maart 1936 tot ‘Wehrmachtspfarrer’.¹⁹⁶ Naast politieagenten kregen nu ook soldaten die in Essen gelegerd waren pastorale zorg van Busch. Op zichzelf gezien was het niet vreemd dat Busch nu ook een pastorale taak kreeg toebedeeld in het leger, want in 1936 werd de politie opgenomen in de Wehrmacht. Ook wat betreft Busch’ benoeming tot Wehrmachtspfarrer probeerde de Gestapo hem uit die aanstelling weg te krijgen met als motief zijn zogenaamde ‘politische Unzuverlässigkeit’ (politieke onbetrouwbaarheid).¹⁹⁷ Op politiek en maatschappelijk gebied werd Busch gewantrouwd omdat hij in de ogen van de geheime dienst een ‘negative Einstellung (...) zum nationalsozialistischen Staat’ had. De kerkelijke taken die hij uitvoerde zou hij mogelijk ‘misbruiken’ voor ‘politieke doeleinden’.¹⁹⁸ Busch van zijn kant verdedigde zijn loyaliteit ten opzichte van de Duitse natie door te wijzen op zijn trouwe dienst als officier voor het vaderland in de Eerste Wereldoorlog (zie §2.3 ‘Soldaat’), als lid van het ‘Studenten-Freikorps’ (zie §2.4 ‘Student’) in de onrustige jaren ‘20, en juist ook met zijn dienstbetoon als pastor van de politie en de Wehrmacht.¹⁹⁹ Ondanks de zware druk die werd uitgeoefend, werden de verzoeken van de Gestapo om Busch bij de politie en de Wehrmacht te weren merkwaardig genoeg niet gehonoreerd. Pas in de zomer van 1940 wordt Busch ‘oneervol’ ontslagen uit zijn aanstelling binnen de Wehrmacht nadat hij op last van de Gestapo als ‘wehrunwürdig’ verklaard wordt.²⁰⁰

Hoe gaf Busch gestalte aan zijn pastoraat bij de politie en de Wehrmacht? Voor zijn

¹⁹² Parzany, *Im Einsatz*, 197.

¹⁹³ Parzany, *Im Einsatz*, 197.

¹⁹⁴ Becker, *Busch*, 228.

¹⁹⁵ Becker, *Busch*, 229.

¹⁹⁶ Parzany, *Im Einsatz*, 197.

¹⁹⁷ Becker, *Busch*, 232.

¹⁹⁸ Becker, *Busch*, 237.

¹⁹⁹ Becker, *Busch*, 232.237.

²⁰⁰ Becker, *Busch*, 255.

pastorale werk onder soldaten heeft hij een brochure geschreven, getiteld ‘SCHNELL DAS WICHTIGSTE’.²⁰¹ Hij heeft dit vlugschrift bij de duizenden laten verspreiden onder soldaten.²⁰² De inhoud van deze brochure laat zien wat voor Busch in het pastoraat onder soldaten van het grootste belang was. De brochure heeft namelijk een duidelijk evangeliserende bedoeling en wil vooral mensen die dagelijks de dood in de ogen zien, oproepen zich met God te laten verzoenen.²⁰³ De specifieke situatie van de soldaten bracht Busch er ook toe dat hij onderstreepte dat het geloof ook moed schonk in leven en sterven en een getroost hart midden in de storm.²⁰⁴ Ook in deze insteek van zijn pastoraat aan soldaten blijkt zijn piëtistische achtergrond: de opwekking tot bekering en persoonlijk geloof.

Zoals boven vermeld onderhield Busch ook veel pastoraal contact met soldaten aan het front. Zo schrijft Parzany dat, hoewel Busch in 1940 officieel ontslagen was als Wehrmachtspfarrer, de Gestapo bij een huiszoeking in 1942 nog 760 actuele veldpostadressen aantrof in zijn administratie.²⁰⁵ Ook door deze vele brieven stak Busch soldaten een hart onder de riem en riep hij hen op tot geloof en vertrouwen op de Heere.

Terugkijkend op de oorlogstijd schrijft Busch in de zomer van 1945: ‘Dahin waren die Ehre und würde meines Volkes! Zerstört lagen die Städte, ganz besonders auch die Stadt Essen, der meine Lebensarbeit galt. Meine liebe alte Kirche lag in Trümmern! Mein Haus war verbrannt! Mein Sohn war irgendwo in Russland begraben.’²⁰⁶ In die moeilijke tijd had Busch ook zelf pastorale zorg nodig. Die kreeg hij onder andere door middel van steun van gemeenteleden.²⁰⁷

3.4 Over jeugdwerk

Bijna de helft van zijn leven en veruit het grootste gedeelte van zijn werkzame leven, 32 jaar lang (1930-1962), is Wilhelm Busch jeugdpredikant van Essen-Altstadt geweest. De functie die Busch bekleedde, was uniek ten opzichte van ander kerkelijk jeugdwerk in Duitsland. Aan het einde van de 19de eeuw, was er vanuit kringen rondom de ‘Gemeinschaftsbewegung’ en de ‘Erweckungsbewegung’, namelijk naast het gewone kerkelijke jeugdwerk, zoals catechisaties, jongens- en meisjesverenigingen, ook speciaal jeugdwerk opgericht. Eén predikant, Wilhelm

²⁰¹ Busch, *Schnell das Wichtigste*.

²⁰² Becker, *Busch*, 253.

²⁰³ Becker, *Busch*, 253.

²⁰⁴ Becker, *Busch*, 253.

²⁰⁵ Parzany, *Im Einsatz*, 198.

²⁰⁶ Busch, *Sprechen*, 87.

²⁰⁷ Emmi Busch, *Briefe*, 55.

Weigle (1862-1932), welke Busch later heeft opgevolgd, kreeg in 1894 vrijstelling van gewone predikantstaken om zich helemaal te kunnen richten op de jeugd van heel het stadsdeel Essen-Altstadt.²⁰⁸ Dit jeugdwerk, dat zich richtte op jongens in de leeftijd van 14 tot 17 jaar, groeide zo sterk dat er in 1911 een groot jeugdhuis voor werd gebouwd. Dat was zeven dagen in de week geopend, er was voor jongens van alles te doen en de Bijbel stond in het middelpunt.²⁰⁹

Doel

Wat het doel van dit jeugdwerk was omschrijft Busch in zijn autobiografisch boek *Plaudereien in meinem Studierzimmer*, een boek waarin hij schrijft over mensen die voor zijn leven heel belangrijk zijn geweest. Een van de hoofdstukken van het boek gaat over zijn voorganger Wilhelm Weigle. In het hoofdstuk spreekt hij met lof en waardering over Weigle die voor hem een voorbeeld was. Hij benoemt de punten van diens jeugdwerk die grote indruk op hem hebben gemaakt en ook zijn eigen jeugdwerk hebben bepaald. Het belangrijkste doel van Weigle was, zo schrijft Busch: ‘Jungen in Essen zu Jesus führen.’²¹⁰ Busch zou, mede geïnspireerd door zijn voorganger, precies hetzelfde doel gaan nastreven.²¹¹ Toen Busch voor het eerst in aanraking kwam met het jeugdwerk in het jeugdhuis, viel hem het onderstaande positief op:

‘Weigle spricht. Er redet von Jesus. Wovon könnte er sonst sprechen zu Jungen! Seine Rede ist erstaunlich einfach. Der völlig zerfahrene Großstadtjunge, der nicht fünf Minuten lang einen Gedanken fortdenken kann, kann leicht folgen. Die Worte sind so, daß man den alten Mann dort auf dem hohen Podium vergißt und in die Gegenwart des auferstandenen Heilands gestellt wird. Es durchfährt mich: Hier ist nicht Christentum, sondern Christus. Hier ist nicht Religion, sondern der Herr. Dieser Mann hat nicht eine christliche ‘Weltanschauung’. Er hat es mit der Realität des auferstandenen Herrn zu tun.’²¹²

In de tijd van Weigle en ook Busch werd de Duitse maatschappij in grote mate beïnvloed door het idealisme, en ook in de kerk was dit het geval. Busch schrijft dat Weigle zich met het oog op het jeugdwerk weerde tegen een ‘christlich gefärbter Idealismus’. Het zuivere karakter van het christelijke jeugdwerk moest bewaard worden. De kerk was volgens Weigle de jeugd iets

²⁰⁸ Becker, *Busch*, 142.

²⁰⁹ Parzany, *Im Einsatz*, 99.

²¹⁰ Busch, *Plaudereien*, 129.

²¹¹ Busch, *Verkündigung*, 169.

²¹² Busch, *Plaudereien*, 134.

verschuldigd, namelijk: ‘ein unverfälschtes Evangelium’. Hetgeen hij als volgt omschreef: ‘die biblische Botschaft von der völligen Verlorenheit des Menschen und der Errettung in Jesus Christus.’²¹³ Wilhelm Busch stemde hartelijk in met de doelen en uitgangspunten van zijn voorganger.²¹⁴

In het piëtistische maandblad *Licht und Leben* waarvan Busch zelf de uitgever was, schreef hij als jeugdpredikant veel bijdragen over het jeugdwerk. In deze artikelen brak hij een lans voor het theologisch doordenken van het christelijke jeugdwerk. Zo schrijft hij in het artikel ‘Det fiel mir uff!’ (Dat viel mij op!) dat het in de eerste plaats heel belangrijk is dat men weet wat men wil bereiken.²¹⁵ Dat men met andere woorden een duidelijke theologische visie op Bijbels jeugdwerk moet hebben. Maar hij constateert in genoemd artikel dat veel jeugdwerkers om een antwoord verlegen blijven wanneer hij ze vraagt wat ze eigenlijk met hun jeugdwerk willen bereiken. Ook constateert hij dat er sprake is van het wijdverbreide misverstand dat het in het jeugdwerk om christelijke opvoeding zou gaan. Een verkeerd begrip van de visie op de (kinder)doop en een soort van veronderstelde wedergeboorte acht hij vooral hieraan schuldig:

‘Man meint weithin, unsre volkskirchliche Kindertaufe sei ‘Einpflanzung in den Leib Christi’. Wenn dem so wäre, dann wäre ein Mensch durch diese Kindertaufe ein völliger Christ. Dann muß man ihm nur noch helfen, dies Christentum zu entfalten. So weist man der Jugendarbeit die christliche Erziehung zu. Man setzt bei dem jungen Menschen immer schon den Christenstand voraus und hilft ihm nun, sich in der Welt zurechtzufinden.’²¹⁶

Bekering en wedergeboorte mogen niet verondersteld worden, in plaats daarvan moet volgens Busch het jeugdwerk altijd ‘ein warhaft evangelistisches Werk’ blijven. Dat betekent dat tot de jongeren gesproken moet worden over bekering, en dat tegen hen gezegd moet worden: ‘Bekehre Dich zum Herrn Jesus!’²¹⁷ Het theologische ‘Hauptanliegen’ van het jeugdwerk is voor Busch dan ook: ‘junge Menschen zum Herrn Jesus führen.’²¹⁸

Inhoud

Naast de theologisch-principiële onderbouwing van het jeugdwerk geeft Busch in zijn artikelen

²¹³ Busch, *Plaudereien*, 137.

²¹⁴ Busch, *Verkündigung*, 166.167.

²¹⁵ Busch, *Verkündigung*, 164.

²¹⁶ Busch, *Verkündigung*, 165.

²¹⁷ Busch, *Verkündigung*, 167.

²¹⁸ Busch, *Verkündigung*, 167.

in *Licht und Leben* ook veel praktische tips voor andere jeugdwerkers in Duitsland. Zo geeft hij bijvoorbeeld aan dat het belangrijk is veel jeugdige hulpkrachten in te schakelen in het jeugdwerk, en hen dan ook alle gelegenheid te bieden om op een zelfstandige manier sport en spel te organiseren. En het is ook belangrijk veel van de al wat oudere jongens verantwoordelijkheden te geven. De jeugdpredikant of jeugdwerker kan zich dan specifiek richten op zijn eigen taken zoals Bijbelstudie en (spontane) pastorale gesprekken met jongeren:

‘Unser Werk braucht Ältere, Sekretäre und alte ‘Brüder’, welche Zeit haben, die aus der Stille kommen, die in das Wort Gottes einführen können, die Seelsorger sind. Alles andere macht das junge Volk schon allein und viel besser, als es irgendein Älterer könnte.’²¹⁹

Busch was volgens Parzany op het gebied van het jeugdwerk vooral een ‘charismatische Praktiker’.²²⁰ In de praktijk van het jeugdwerk deed Busch veel belangrijk werk maar hij heeft nooit op een systematische wijze over de methoden die hij hanteerde gepubliceerd. Parzany, een vriend van Busch, die als jongere deelnam aan het jeugdwerk in het jeugdhuis en later zelf ook jeugdwerk in het jeugdhuis ging doen, heeft wel beknopt de werkwijze van Busch beschreven. Hij schrijft daarbij vanuit zijn eigen herinnering als jongere bezoeker van het jeugdhuis:

‘Der Gottesdienst dauert genau von 8.30 bis 9.15 Uhr. Keine langatmigen Vorspiele, keine endlose Liturgie. Alles war knapp und kurz. Im Zentrum stand die Predigt. Sie dauerte 25 bis 30 Minuten. Wilhelm Busch predigte anschaulich und spannend. Das Wort traf die Gewissen. Viele junge Leute hörten gespannt zu. Menschen, die sonst keinen Kontakt zur Kirche hatten, suchten diese Gottesdienste auf. Eine Orgel gab es nicht. Die Lieder wurden von einem Posaunenchor begleitet. Die Gemeinde sang flott und laut.

Nach dem Schlusslied blieben die Mitarbeiter der Jugendarbeit im Saal zurücker. Die nächsten fünf Minuten gehörten den organisatorischen Fragen des Tages. Dann las Busch die Losung des Tages vor und legte sie mit wenigen Sätzen aus. Die Mitarbeiter knieten nieder zur Gebetsgemeinschaft. (...) Der spätere Vormittag war dann den Hausbesuchen bei etwa 1000 Jungen in den Stadtbezirken gewidmet.’²²¹

²¹⁹ Busch, *Verkündigung*, 168.

²²⁰ Parzany, *Im Einsatz*, 100.

²²¹ Parzany, *Im Einsatz*, 102.

Huisbezoeken waren één van de belangrijkste kenmerken van het jeugdwerk. De bezoeken werden gedaan door zogenaamde ‘Abteilungsleiter’, jonge mannen van zo’n 18 jaar oud. Vanuit het jeugdhuis gingen zij elke zondagmiddag de stadswijken in om bij circa 1000 jongens te vertellen over wat er in de middag en avond van dezelfde dag en ook de aankomende week in het jeugdhuis stond te gebeuren. De jongens werden elke week bij dit huisbezoek uitgenodigd en er werd geprobeerd met hen over Jezus te spreken. Dat laatste lukte niet altijd maar wel werd tijdens elk bezoek, dus elke zondag, een evangelisatiefolder meegegeven.²²²

Na deze huisbezoeken was er zondags in het jeugdhuis ’s middags en ’s avonds een aansluitend programma waar honderden jongens aan deelnamen. Dit programma begon standaard met een samenkomst in de grote zaal van het jeugdhuis waarin Busch op spannende en levendige wijze een Bijbelse geschiedenis vertelde. Tijdens de tweede samenkomst vertelde Busch een algemene geschiedenis; vóór de bijeenkomst was er volop gelegenheid om zich uit te leven middels sport en spel, na de vertelling werd in de kantine van het jeugdhuis voor snacks gezorgd. Om vijf uur tenslotte werd de bel geluid voor het belangrijkste onderdeel van het programma, namelijk ‘Stunde der Bibel’.²²³

Tijdens de 40 minuten durende Stunde der Bibel waren het door Busch aangestelde jonge mannen die de Bijbel uitlegden. Een eerste uitlegger moest in 7 minuten de Bijbeltekst uitleggen, de hoofdgedachte ervan benadrukken en met een voorbeeld uit het dagelijkse leven de betekenis ervan illustreren. Na deze eerste bijdrage moesten 4 of 5 andere jongeren elk in 3 minuten een nadere uitleg of toepassing maken. Busch had de algemene leiding in handen, opende het uur met gebed, leidde de te zingen liederen in en nodigde aan het eind van het uur de jongeren uit om ook al of niet hardop mee te bidden.²²⁴

Busch was van kindsbeen af bekend met de zogenaamde ‘Stund’ van het Schwäbische Piëtisme, een vorm van gezelschapsleven waarin godvrezende broeders, van welk beroep dan ook, de Bijbel uitlegden (zie §2.2 en §2.4). Busch was dermate overtuigd van de kracht van deze manier van samen Bijbel lezen dat hij de Stund in het jeugdwerk heeft willen integreren. Hij schrijft daarover:

‘Wir haben diese Übung des Pietismus in der von mir geleiteten Essener Jugendarbeit seit langem eingeführt. In dem Klubhaus, dem Weigle-Haus, sind am Sonntagnachmittag Jungen

²²² Parzany, *Im Einsatz*, 102.103.

²²³ Parzany, *Im Einsatz*, 104-106.

²²⁴ Parzany, *Im Einsatz*, 106.107.

im Alter zwischen 14 und 20 Jahren versammelt. Die wichtigste Stunde ist die Bibelstunde. Viele hundert junge Burschen sitzen da und haben das Neue Testament vor sich. Auf dem Podium steht ein junger Mitarbeiter – ein Schlosser, ein Kaufmann, ein Student, ein Schüler – und führt in den Text ein. Nach ihm reden vier, fünf oder sechs andere junge Männer.

Es kann nicht jeder sprechen, sondern nur Mitarbeiter, die selbständig eine Jugendabteilung leiten und die sich im Glauben und Wandel bewährt haben. Selbstverständlich wäre es für mich einfacher, dem natürlichen Trägheitsgefälle nachzugeben und die Stunde selbst zu halten; denn begreiflicherweise hat jeder junge Mann zuerst eine Scheu, vor dieser wilden Jugendversammlung ein Wort zu sagen. Aber wir sind dageblieben, dass hier eine regelrechte Gemeinschaftsstunde gehalten wird. Und wir haben immer wieder reichen Segen dadurch empfangen.²²⁵

Busch verzorgde ook zelf in het jeugdhuus te Essen veel Bijbelstudies. Sommige van deze Bijbelstudies zijn op schrift gesteld en gepubliceerd, waaronder één over een gedeelte uit Psalm 84 met als titel ‘Von der Vitalität eines richtigen Christen’. Deze Bijbelstudie laat – als een voorbeeld – goed zien op welke manier Busch tot de jongeren sprak en hen nadrukkelijk wees op een persoonlijke relatie die wij met God mogen hebben:

‘Bitte, fragen Sie sich ernsthaft, ob Sie diesen <lebendigen> Gott kennen.

Je älter ich werde, desto mehr geht es mir auf, wie gerade das in der Bibel, was die Gelehrten ärgert – so z. B. im Alten Testament, daß Gott so menschlich ist oder zornig sein kann –, gerade das Großartige ist: Daß Er der <lebendige> Gott ist, der mich zerschlagen kann, der mir böse sein kann, der sich umdreht, wenn ich Ihn anrufe, und mich in die Arme nimmt. Verstehen Sie: der ein Du ist, dem ich gegenüberstehe.

Ich muß sagen, wenn ich morgens aufwache, bin ich glücklich, daß ich mich nicht mit ‘Religion’ belasten muß, sondern daß ein <lebendiger> Gott da ist, ein Du, dem ich morgens mit dem ersten Atemzug – Verzeihen Sie! – ‘Guten Morgen’ sagen kann. Aber wirklich: ‘Herr, ich danke Dir, daß ich aufwachen darf und daß immer noch gilt, daß ich Dein Kind bin!’²²⁶

²²⁵ Parzany, *Im Einsatz*, 108.

²²⁶ Busch, *Gottes Auserwählte*, 80.

Strijd

In de tijd van het Derde Rijk had Busch een felle strijd te voeren tegen de ideologie van het nationaalsocialisme met betrekking tot de vorming van de jeugd. Hierover is al het een en ander gezegd in paragraaf 2.6. Er was een hevige geestelijke strijd gaande rond het hart van de Duitse jongeren. De partij eiste de jongeren op voor de ideologie van het nationaalsocialisme, Busch daarentegen wilde jongeren ‘opeisen’ voor Christus.

Er bestond in het Derde Rijk weliswaar officieel enige mate van vrijheid van godsdienst, maar de ruimte die de kerk in het publieke domein mocht innemen, was toch zeer beperkt. Wat betreft het jeugdwerk betekende dit bijvoorbeeld dat al het jeugdwerk ‘reinkirchlich’ moest zijn. Dat wil zeggen: al het jeugdwerk moest jeugdwerk zijn alleen van de kerkelijke gemeente. Confessionele jeugdverbanden buiten het (direct)kerkelijke erf moesten ontbonden worden om op te gaan in de Hitlerjugend. Voor het legale jeugdwerk dat overbleef, golden tal van restricties. Zo werden allerlei zaken verboden omdat zij niet reinkirchlich zouden zijn, zoals uitstapjes, wandeltochten, samen fietsen, sport en spel en het zingen van niet kerkelijke liederen (bijv. marcheerliederen), etc.

In 1933, het eerste jaar van het Derde Rijk, kreeg het jeugdwerk van Busch veel te maken met intimidatie en geweld. Jongens werden op straat in elkaar geslagen door Hitlerjugend, het jeugdhuis werd op een nacht omsingeld door honderden leden van de Hitlerjugend om het in beslag te kunnen nemen. De politie had de opdracht gekregen om bij dergelijke aanvallen niet in te grijpen. In eerste instantie kwamen Busch, zijn helpers en de jongeren in verzet. Busch liet het oogluikend toe dat de vijftig jongens die ’s nachts het jeugdhuis bewaakten zich bewapenden met boksbeugels en knuppels. Wildwest-toestanden vonden plaats toen de Hitlerjugend verrast werd door de goed bewapende jongeren en het onderspit moesten delven.²²⁷ Later kwam Busch tot het inzicht dat geweld geen antwoord kon zijn op het onrecht dat hun werd aangedaan. Naar aanleiding van de verschijning van een geschiedenisboek over het Franse protestantisme en de vervolging die de Hugenoten moesten ondergaan werd Busch geïnspireerd door hun voorbeeld.²²⁸ Hun lot liet Busch zien dat ook de christenen uit zijn tijd niet het zwaard op moesten nemen maar dat zij het voorbeeld van het Lam moesten navolgen. Voor Busch betekende dat: ‘Zeugnis, Bereitschaft zum Leiden und

²²⁷ Parzany, *Im Einsatz*, 129-131.

²²⁸ Chambon (Joseph), *Der französische Protestantismus. Sein Weg bis zur französischen Revolution* (Christian Kaiser-Verlag, Münschen, 1937)

Warten auf Gottes Eingreifen.²²⁹ Deze overtuiging was voor hem zo belangrijk dat hij het boek liet bestuderen in zijn jongerenkringen en hij met zijn helpers en de jongeren tot het besluit kwam: ‘Wir werden uns nicht mehr wehren. Wir werden auch bereit sein, in die Gefängnisse zu gehen. Aber wir werden unser Recht bis an die äußerste Grenze ausnützen.’²³⁰

Busch slaagde ondanks de felle tegenstand van de partij er toch in met zijn jeugdwerk verder te gaan. In de eerste plaats probeerde hij ouders ervan te overtuigen dat het jeugdwerk niet illegaal was en dat er geen gegronde redenen waren om hun kinderen van het jeugdwerk vandaan te houden, integendeel. Ook stond hij telkens in contact met de plaatselijke overheid en (geheime) politie om hen ervan te overtuigen dat het jeugdwerk dat hij uitoefende rechtsgeldigheid had en dat er geen rechtsgeldige redenen waren om zijn jeugdwerk te ontbinden dan wel hemzelf te vervolgen. De pogingen van Busch om zich te beroepen op het recht worden goed zichtbaar in onderstaand citaat waarin hij de jeugd uitnodigt voor het jeugdwerk:

‘Ja, dürfen denn überhaupt solche Zusammenkünfte der ‘Evangelischen Jugend’ sein?’ fragt vielleicht der eine oder andere. Und wenn wir ihn nun fragen, wie er denn zu dieser seltsamen Frage komme, dann erzählt er uns: ‘Meine Mutter kennt ’ne Frau, und der ihre Tante hat ’nen Sohn, und dem sein Freund hat es ganz bestimmt gesagt, dass die ‘Evangelische Jugend’ verboten ist.’

Meine lieben Jungens und Mädels, lasst Euch sagen, dass die ‘Evangelischen Jugendarbeit’ im Dritten Reich eine klare, gesetzliche Grundlage hat. Es war im Jahre 1933, als der Reichsjugendführer mit der Kirche einen Vertrag schloss, den der Innenminister für verbindlich erklärte. Dieser Vertrag sieht vor, dass die ‘Evangelische Jugend’ zusammenkommen darf zu Heimabenden, Bibelstunden und volksmissionarischen Freizeiten und Lagern. So ist die Rechtslage. Und wenn Dir einer etwas anderes erzählt, dann weiß er eben nicht genau Bescheid.’²³¹

Als piëtist hechtte Busch grote waarde aan de zogenaamde ‘Gemeinschaft’. Naar zijn optiek kon een christen zijn geloof niet slechts individueel gestalte geven maar hoorden gelovigen samen te komen. Met het beeld van kooltjes in een kolenvuur legde hij dit uit: de kooltjes moeten bij elkaar liggen, anders blijven ze niet warm. Ook geeft hij in dit verband een citaat

²²⁹ Busch, *Plaudereien*, 241.

²³⁰ Parzany, *Im Einsatz*, 132.

²³¹ Parzany, *Im Einsatz*, 149.150.

van de bekende piëtist Graf von Zinzendorf: ‘Ich statuere kein Christentum ohne Gemeinschaft.’²³²

Ook na afloop van de Tweede Wereldoorlog is Busch zich blijven inzetten voor het behoud van het Bijbelse karakter van het christelijke jeugdwerk. Een voorbeeld hiervan is zijn artikel ‘Wird der ‘schmale Weg’ verbreitert?’. In dit artikel uit *Licht und Leben*, jaargang 1958, beschrijft hij de ‘neue Wege’ die in de jaren vijftig van de 20ste eeuw in het jeugdwerk opkwamen. De sfeer die daarbij hoorde, beschrijft Busch aan de hand van een bijeenkomst van jeugdwerkers, waar gesteld werd: ‘Wir können doch nicht mit der Bibel zu den jungen Menschen von heute gehen! Wir können doch nicht mit der Tür ins Haus fallen. Wir müssen mit ihnen tanzen und ins Kino gehen. Vielleicht ergibt sich dann die Möglichkeit, auch gelegentlich das Evangelium anzubringen.’²³³ Busch levert hier stevige kritiek op, volgens hem zou via de ‘neue Wege’ een andere geest binnensluipen, namelijk: ‘der Geist der ‘Welt’.²³⁴ Hij pleit voor een duidelijk evangelisch geluid en om hier vanaf het begin duidelijk voor uit te komen: ‘Ich möchte Dich gewinnen für den Herrn Jesus Christus.’²³⁵

De ‘neue Wege’ maken volgens Busch zichtbaar dat men geen vertrouwen meer heeft in de ‘efficacia Verbi Divini’, de werkzaamheid van het Woord van God, en dat men daarom de boodschap van het Evangelie niet meer durft te delen met de jeugd. Daarop kan hij alleen maar zeggen:

‘Arme Boten, die kein Vertrauen zu ihrer Botschaft haben! Arme Kirche! Gott hat ihr einen starken ‘Freudenwein’ anvertraut – und sie macht eine dünne Limonade daraus. Arme Christenheit! Gott hat ihr das ‘Dynamit’ des Evangeliums anvertraut – und sie legt es beiseite und sucht die Steine mit einem Hämmerchen loszubrechen.’²³⁶

3.5 Over evangelisatie

Busch was ervan overtuigd dat juist in de tijd van het Derde Rijk evangelisatie van levensbelang was voor het heil van zijn volk. Hiervoor heeft hij zich dan ook met hart en ziel ingezet. Evangelisatie had een plaats binnen de zondagse prediking, binnen het pastoraat en jeugdwerk, maar ook nam Busch regelmatig deel aan evangelisatiecampagnes en organiseerde hij die ook

²³² Parzany, *Im Einsatz*, 149.

²³³ Busch, *Verkündigung*, 173.

²³⁴ Busch, *Verkündigung*, 174.

²³⁵ Busch, *Verkündigung*, 180.

²³⁶ Busch, *Verkündigung*, 181.

zelf. In de eerste jaren van het Derde Rijk werd de inzet voor het evangelisatiewerk bij Busch nog groter dan daarvoor, totdat hij op 7 juli 1939 een spreekverbod krijgt opgelegd voor het gehele Duitse Rijk (m.u.v. diensten voor zijn eigen gemeente). Een Gestapo-akte vermeldt de reden: ‘da seine Reden fortgesetzt staatsabträgliche Äußerungen enthalten, die geeignet sind, Zwiespalt in die Bevölkerung zu tragen und Ruhe und Ordnung zu stören.’²³⁷

Evangelisatiecampagnes

In de beginjaren van het Derde Rijk was Busch in bijzondere mate actief met evangelisatiecampagnes. De campagnes waar hij aan meewerkte of die hij organiseerde duurden meestal enkele dagen tot een week en waren groots opgezet. De campagnes vonden plaats in tal van steden in het Duitse Rijk, zoals: Essen (elk jaar tijdens carnaval tot in ieder geval 1943), Berlijn (1933), Karlsruhe (1934), Wuppertal (1936), Münster (1936) en Tübingen (1938). Ook werkte hij mee aan een campagne in Rotterdam (1936) en in het Letse Riga (1938).²³⁸

De jaarlijkse evangelisatiecampagne die Busch in zijn woonplaats Essen organiseerde, groeide in enkele jaren uit tot een grootschalige campagne. Alles op alles werd gezet om de inwoners van de stad te bereiken, grote reclameposters en spandoeken nodigden uit, 300.000 huis-aan-huis folders werden verspreid.²³⁹ In 1936 vond de samenkomst nog plaats in één kerk, in 1937 werden gelijktijdig in 10 plaatselijke kerken bijeenkomsten gehouden, en in 1938 zelfs in 19. Het hoogtepunt van de campagnes vond een jaar later plaats in 1939 toen elke avond 22.000 mensen tijdens de jaarlijkse carnavalsweek in Essen met het Evangelie werden bereikt.²⁴⁰

Het motto van de evangelisatiecampagne in Essen luidde vanaf 1937: ‘Jesus unser Schicksal’. Dit motto was in de tijd van het Derde Rijk zeer beladen en gewaagd omdat Hitler in zijn toespraken vaak refereerde aan Duitslands ‘Schicksal’ (lot) in de context van zijn nationaalsocialistische aspiraties en het oppermachtige Duitse Rijk waar hij van droomde. Busch koos daarmee als hoofdorganisator voor een geestelijke aanval op de ideologie van het nationaalsocialisme.²⁴¹ Tegen de geest van de tijd in werd openlijk verkondigd dat alleen Jezus Heer is, dat alleen Jezus het ‘Schicksal unseres Volkes’ is, dat bij Hem de geesten zich

²³⁷ Parzany, *Im Einsatz*, 190.

²³⁸ Becker, *Busch*, 204-207.

²³⁹ Parzany, *Im Einsatz*, 188.

²⁴⁰ Becker, *Busch*, 205.206.

²⁴¹ Becker, *Busch*, 205.

scheiden.²⁴²

Het evangelisatiewerk bracht in het Derde Rijk veel strijd met zich mee, want dit werk werd gedaan in een tijd dat veel predikanten werden vervolgd en opgesloten. Zo was het bijvoorbeeld in 1938 een grote schok dat tijdens de evangelisatiecampagne in Essen bekend werd dat in Berlijn de geliefde predikant en voorman van de Bekenkende Kirche Martin Niemöller in een concentratiekamp was opgesloten.²⁴³ In onderstaand citaat kijkt Busch terug op de campagne in Essen van 1938, waarin goed zichtbaar wordt hoe Busch evangeliseerde in een context van onderdrukking.

‘Die Woche brachte Kampf. Und nicht nur Kampf, sondern ganz schwere Probleme. An einem Morgen, als alle Evangelisten wieder zur Bibelbetrachtung und zum gemeinsamen Gebet sich versammelt hatten, brachte einer die Nachricht mit: ‘Niemöller ist ins Konzentrationslager gebracht worden!’ Das gab einen Sturm. Zorn, Traurigkeit, ja Wut erfüllte die Herzen. Und dann schlug einer vor: ‘Wir werden diese Nachricht heute abend in allen Kirchen bekanntgeben. Es wird einschlagen wie eine Bombe.’

Doch dann ergriff Hans Dannenbaum das Wort. Er war ein wackerer Streiter in der ‘Bekennenden Kirche’ und hatte in allen Stürmen seinen Mann gestanden. So erwartete jeder, er werde in dasselbe Horn stoßen. Aber was er sagte, schlug alle Erregung nieder. Es war, als würden wir zur Ordnung gerufen.

Er sagte etwa so: ‘Was wollen wir eigentlich? Wir wollen evangelisieren. Das kann nur geschehen, wenn die Menschen, die vor uns sitzen, in ihrem Gewissen getroffen werden, daß sie sich als verlorenen Sünder erkennen und das Heil in Jesus suchen. Der Blitzstrahl Gottes muß in ihr Gewissen fallen. Wenn wir ihnen aber jetzt diese Ungerechtigkeit mitteilen, dann schaffen wir gleichsam einen Blitzableiter. Sie werden erklären: ‘Die Regierungsorgane sind Schuldige.’ Zorn wird sie ergreifen. Und dafür werden sie ihr eigenen Gewissen in Sicherheit bringen. Wir müssen jetzt bei der Sache bleiben, mit der wir angetreten sind, und dürfen den klaren Ruf zur Bekehrung und zum Herrn Jesus durch nichts ablenken lassen.’²⁴⁴

Bovenstaand citaat laat zien dat, ondanks het onrecht dat belijdende christenen van staatswege overkwam, Busch er toch voor koos om zuiver en alleen over het Evangelie te spreken. De kerk

²⁴² Becker, *Busch*, 206.

²⁴³ Busch, *Plaudereien*, 222.

²⁴⁴ Busch, *Plaudereien*, 222.

moest zich volgens hem niet verliezen in ‘Auseinandersetzungen’ (met de politiek), die zouden alleen maar afleiden. De roeping van de kerk was volgens hem: ‘Trotz aller Feinden Toben, trotz allem Heidentum zu preisen und zu loben das Evangelium.’ Een belangrijk gezichtspunt voor het evangelisatiewerk was voor hem dat ‘die Kirche Jesu niemals in der Verteidigung, sondern stets im Angriff ist.’

Zoals gezegd kreeg Busch op 7 juli 1939 een spreekverbod. Vanaf dat moment vond zijn evangelisatiewerk vooral plaats in het kader van het plaatselijke kerkelijke leven en in de gewone contacten met mensen.

Evangelisatie in de gevangenis

Een bijzondere vorm van evangelisatie noemt Busch in het boekje *Freiheit aus dem Evangelium – Meine Erlebnisse mit der Geheimen Staatspolizei*. Hij vertelt daarin hoe hij tijdens een gevangenisperiode het Evangelie kon verkondigen aan zijn bewakers. Busch vertelt dat een van de cipiers bij hem in de kleine cel was gekomen om met hem te praten. De cipier had een kerkblad meegenomen waarin een meditatief artikel van Busch stond. Het had indruk op hem gemaakt en sindsdien droeg hij het bij zich. Busch wilde wel met hem spreken, maar dan niet in de krappe, muffe cel maar in de hal bij een open venster. Busch schrijft dat het niet lang duurde of een hele groep SS-mannen kwam erbij staan om te luisteren. Hij greep de gelegenheid te baat om uitgebreid het Evangelie met hen te delen waarbij hij sprak over het verschil tussen de waarheid van het Evangelie en aan de andere kant de ijdelheid van elke mogelijke ideologie, waaronder die van het nationaalsocialisme. Hierbij maakte hij gebruik van papier, stift en vier punten: Godsbeeld, mensbeeld, verlossing en hoop. Later, toen Busch weer vrijgelaten was, kwam hij erachter dat een niet met name genoemde collegapredikant in een cel vlakbij opgesloten was en heel het evangelisatiegesprek van Busch gevolgd had. Het had deze ambtsbroeder verwonderd en hem uit de put van vertwijfeling getrokken. Ook had hij vanuit zijn cel met Busch meegestreden en gebeden om volmacht voor Busch en open harten voor de gevangenisbewakers.²⁴⁵

3.6 Conclusie

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat Busch in het kerkelijke werk de grootste plaats geeft aan de prediking. Hij meent dat het de opdracht van de kerk is en blijft om te verkondigen

²⁴⁵ Busch, *Freiheit*, 31-34.

dat Christus Jezus in de wereld gekomen is om zondaren zalig te maken. In de prediking moet hoofdzakelijk de weg tot Jezus getoond worden. Centraal is voor hem de boodschap van Romeinen 3: de rechtvaardiging van de goddeloze. Hij doet een beroep op het geweten van de hoorder waardoor deze persoonlijk in de prediking betrokken wordt en als het ware in een gesprek verwikkeld raakt. Dit evangeliserende karakter van zijn prediking is een duidelijk kenmerk van het Piëtisme. In de moeilijke tijd van het Derde Rijk grijpt Busch terug op het voorbeeld van deze prediking dat zijn piëtistische voorgangers hebben nagelaten, en neemt dit over voor in zijn eigen ambtelijke praktijk.

Verder stelt Busch dat de prediker eerst zelf hoorder moet zijn van het Woord door dit biddend te lezen. Zo wil Busch dat het Woord door hem als prediker heen gaat, zodat het mogelijk is de boodschap als levend getuigenis te brengen. Deze concentratie op de persoonlijke omgang met de Heere in Schriftstudie en gebed is kenmerkend voor de piëtistische praxis pietatis. Ook investeert Busch, juist in een tijd van grote druk en stress, in diepgaande contacten met broeders en zusters in het geloof. Deze gemeenschap der heiligen is ook een wezenlijk kenmerk van de piëtistische geloofsbeleving.

Het pastorale werk vindt Busch als piëtistisch predikant ook heel belangrijk. Van huis uit is hij vertrouwd met het piëtistisch gezelschapsleven, waarin openhartig gesproken wordt over het persoonlijk geestelijk leven en pastorale vragen. Volgens Busch kan een pastor, ten behoeve van het pastoraat, niet zonder de stille omgang met God. Een belangrijke vorm van pastoraat is voor Busch het evangeliserende pastoraat, waarin hij mensen uitnodigt zich tot Christus te wenden. Voor Busch is het van levensbelang dat hij in het pastorale gesprek meteen tot de hoofdzaak komt: het Evangelie van de rechtvaardiging van de goddeloze, de redding door Christus van het toekomstige eindoordeel. Ook bij pastoraat onder soldaten die dagelijks de dood in de ogen zien, roept Busch op zich met God te laten verzoenen. Uit deze insteek van zijn pastoraat blijkt zijn piëtistische achtergrond: de opwekking tot bekering en persoonlijk geloof. Hiermee wil hij voorkomen dat mensen sterven zonder Christus te leren kennen als de enige troost in leven en sterven. Ook wijst hij, in de tijd van het Derde Rijk waarin mensen hun heil zoeken bij de Führer Adolf Hitler, op de enige ware Führer Jezus Christus.

Het grootste gedeelte van zijn werkzame leven is Busch jeugdpredikant. Hij vindt het belangrijk dat men een duidelijke theologische visie op Bijbels jeugdwerk heeft. Het belangrijkste doel van het jeugdwerk is voor hem om jongeren tot Jezus te leiden. Hij wijst hen nadrukkelijk op een persoonlijke relatie die wij met God mogen hebben.

In de praktijk van zijn jeugdwerk schakelt Busch veel jeugdige hulpkrachten in. Busch

organiseert ook huisbezoeken, die dan gedaan worden door jonge mannen. Zij nodigen jongens uit voor de activiteiten in het jeugdhuis en zij proberen met hen over Jezus te spreken. Als piëtist hecht Busch ook bij het jeugdwerk grote waarde aan de gemeenschap der gelovigen. Geïnspireerd door het Schwäbische Piëtisme organiseert Busch daarom voor de jongeren een manier van gezelschapsleven waarin jonge godvrezende mannen, van welk beroep dan ook, de Bijbel uitleggen.

In de tijd van het Derde Rijk is een hevige geestelijke strijd gaande om het hart van de Duitse jongeren. De partij eist de jongeren op voor de ideologie van het nationaalsocialisme, terwijl Busch de jongeren wil ‘opeisen’ voor Christus. Het jeugdwerk van Busch heeft veel te maken met intimidatie en geweld van de Hitlerjugend. Busch leert de jongeren dat christenen uit zijn tijd niet het zwaard op moeten nemen, maar dat zij het voorbeeld van het Lam moeten navolgen. Verder probeert hij ouders, de plaatselijke overheid en de (geheime) politie ervan te overtuigen dat het jeugdwerk niet illegaal is maar rechtsgeldigheid heeft.

Tot slot is Busch ervan overtuigd dat juist in de tijd van het Derde Rijk evangelisatie van levensbelang is voor het heil van zijn volk. Met zijn evangelisatiecampagnes kiest Busch voor een geestelijke aanval op de ideologie van het nationaalsocialisme. Tegen de geest van de tijd in verkondigt hij openlijk dat alleen Jezus Heer is. Het evangelisatiewerk brengt veel strijd en vervolging met zich mee. Maar ondanks het onrecht dat hem en andere belijdende christenen wordt aangedaan, kiest Busch ervoor om zuiver en alleen over het Evangelie te spreken en niet over de politiek.

Hoofdstuk 4 – Slothoofdstuk

4.1 Conclusie

De hoofdvraag van deze scriptie was: ‘Welke visie heeft Wilhelm Busch op het predikantswerk in het Derde Rijk en hoe geeft hij daar praktisch gestalte aan, met name gezien vanuit zijn piëtistische achtergrond?’ Na het onderzoek kan het volgende worden geconcludeerd:

Busch zag als zijn belangrijkste werkvelden als predikant: prediking, pastoraat, jeugdwerk en evangelisatiewerk. Hierin gaf hij prioriteit aan de prediking. Hij stelde dat het belangrijk was dat de prediker eerst zelf hoorder moest zijn van het Woord en zichzelf onder het Woord moest plaatsen voordat hij het aan anderen verkondigde. Hij wilde in de prediking het geweten van zijn toehoorders wekken, zodat de hoorder zichzelf ontdekte als zondaar die verlossing door Christus nodig heeft.

Er is een duidelijke consistentie aanwezig in zijn predikantswerk. Zowel in zijn prediking als in zijn pastoraat, in zijn jeugdwerk en zijn evangelisatiewerk heeft hij een heldere, eenvoudige, Bijbelse boodschap. Namelijk dat de mens sinds de zondeval onder de toorn van God leeft, maar door persoonlijke bekering tot Jezus Christus gered kan worden van het oordeel. Want wie in geloof tot Hem komt, zal Hij geenszins afwijzen. Hij liet zich ondanks de situatie van zijn tijd niet afbrengen van dit ‘Hauptanliegen’: de verkondiging van de rechtvaardiging van de goddeloze.

In het Derde Rijk eiste de partij de jeugd volledig op voor de ideologie van het nationaalsocialisme. Maar Busch zette alles in om de Duitse jeugd te winnen voor Christus en Zijn Rijk. Er is voor jongeren maar één ware ‘Führer’, en dat is Christus, de Leidsman en Voleinder van het geloof. Hij leerde hen dat het niet ging om gewelddadig verzet tegen de overheid, maar dat zij het voorbeeld van het Lam moesten navolgen, in standvastigheid en bereidheid tot het brengen van offers. Hierbij beriep hij zich in confrontatie met ouders, de plaatselijke overheid en politie steeds op de rechtsgeldigheid van het kerkelijke jeugdwerk.

Door al zijn werkzaamheden als predikant liep de rode draad van een evangelistische bevlogenheid. Dit mede op grond van de overtuiging dat juist in de tijd van het Derde Rijk evangelisatie van levensbelang was voor het heil van zijn volk.

De geestelijke strijd met het nationaalsocialisme voerde hij niet politiek maar door de verkondiging van het Evangelie. Ondanks het onrecht dat hem door de nationaalsocialistische overheid werd aangedaan, sloeg Busch niet terug met politieke middelen maar koos hij ervoor om enkel en alleen over het Evangelie te blijven spreken.

De piëtistische achtergrond waarin Busch is opgegroeid is van grote invloed geweest op alle facetten van zijn werk als predikant. De in hoofdstuk 1 genoemde kenmerken van het piëtisme (nadruk op persoonlijke bekering en levensheiliging, persoonlijke omgang met God in gebed, grondig Bijbellezen, omgang met gelovigen) klinken duidelijk door in de vier genoemde werkvelden, namelijk prediking, pastoraat, jeugdwerk en evangelisatie.

In de strijd tegen de geest van de tijd putte Busch voortdurend uit pennenvruchten van vooral het Piëtisme en de Opwekkingsbewegingen van de 19de eeuw. Naar zijn overtuiging brachten deze bewegingen veel zegen, en waren ze ook tot zegen voor zijn eigen tijd. De kerkgeschiedenis van met name die periode bood voor hem antwoorden op dringende vragen van zijn tijd.

De voor Busch rijke en inspirerende traditie van het Piëtisme en de geloofsgemeenschap met piëtistische geloofsgenoten waren voor hem een grote bemoediging in de geestelijke strijd met de nationaalsocialistische maatschappij, ook in alle persoonlijke tegenslag en verlieservaringen die hij in de oorlog heeft moeten ondergaan. Door zich in sterke mate bezig te houden met herbronning in de piëtistische theologie en de bezinning daarop, heeft Busch het Licht van het Evangelie helder mogen doen schijnen in een heel duistere tijd.

Busch was zeer bewogen met het lot van het Duitse volk. Velen moesten naar het front waar velen van hen ook sneuvelden. Ook werden velen geestelijk misleid door het heidendom van het nationaalsocialisme. Daartegenover plaatste hij het Evangelie van Jezus Christus als enige ware troost en houvast in leven en sterven, en worstelde hij echt om de ziel van zijn Duitse volksgenoten, opdat ze zich met Christus zouden laten verzoenen voordat het te laat zou zijn.

4.2 Evaluatie

Bij het lezen over het bewogen leven van Busch, de tijd waarin hij leefde, zijn niet aflatende werkzaamheid en daarbij ook nog eens de vele publicaties van zijn hand, kan geconstateerd worden dat hij als predikant tot een grote geestelijke steun en zegen is geweest voor de kerk van zijn dagen, niet het minst ook voor de Bekennende Kirche ten tijde van het Derde Rijk.

Busch deed zijn werk met een enorme gedrevenheid en betrokkenheid. Dat blijkt wel uit het feit dat hij tot het laatste toe, toen het eigenlijk lichamelijk niet meer ging, toch juni 1966 nog een evangelisatiereis ondernam naar Saßnitz aan de Oostzee in Oost-Duitsland, omdat hij daarvoor een visum had gekregen. Op de terugreis stierf hij toen, door hartfalen.

Door zijn evangelisatiewerk en Christocentrische prediking tot mensen binnen en buiten de kerk, hebben velen in de geestelijke verwarring van het Derde Rijk met haar nieuwe

heidendom, Christus mogen leren kennen als hun Heer en Verlosser. Dat was zijn hoofddoel dat in al zijn arbeid centraal stond en waarbij hij niet achter de veilige muren van de kerk bleef, maar de mensen ook echt opzocht waar zij leefden, met hen in gesprek ging en worstelde om hun behoud.

Maar dit hoofddoel betekende tegelijkertijd óók, dat hij zich niet nadrukkelijk politiek engageerde, zoals bijvoorbeeld zijn tijdgenoot Bonhoeffer wel deed, en met laatstgenoemde vele anderen. Het was voor vriend en vijand weliswaar heel duidelijk waar hij stond ten opzichte van de nationaalsocialistische partij, maar over brandede vragen zoals het euthanasieprogramma voor geestelijk gehandicapten en de moord op de Joden heeft hij zich ten tijde van het Derde Rijk hooguit in bedekte termen uitgelaten. Zonder hier een oordeel uit te willen spreken is hier toch wel een zekere eenzijdigheid op te merken in zijn verkondiging als predikant. Het was allemaal gericht op het behoud van zondaren, maar recht en onrecht in de bewogen tijd van het Derde Rijk kwamen weinig aan bod.

Dat alles neemt niet weg dat vooral in de tijd van het Derde Rijk, in de nood van die tijd, waarin het duidelijk ging om een persoonlijke levenskeuze, Busch heel duidelijk stelling heeft ingenomen, en moedig heeft getuigd dat er slechts Eén de Weg, de Waarheid en het Leven is en biedt: Jezus Christus. Zo is Busch tot grote zegen geweest. Het woord van de Heere in de gelijkenis van de talenten in Mattheüs 25 mag zeker op hem en zijn werken van toepassing zijn: ‘Wel, gij goede en getrouwe dienstknecht! over weinig zijt gij getrouw geweest; over veel zal ik u zetten; ga in, in de vreugde uws heeren.’

4.3 Relevantie

Busch was predikant in een zeer bewogen periode in zijn eigen land en in de wereldgeschiedenis. In deze bewogen periode heeft hij zich consequent geconcentreerd op de boodschap van Jezus Christus en Die gekruisigd. Steeds weer wilde hij de mensen bepalen bij het hart van het Evangelie: laat u met God verzoenen door Jezus Christus. Deze boodschap was voor hem hét houvast, de enige ware bron van hoop in een schijnbaar ten onder gaande wereld, en tegelijkertijd ook een wapen tegen de geestelijke verwarring in zijn dagen. Dit is ook voor onze tijd, waarin veel geestelijke verwarring is en veel zorgen bestaan over de toekomst, een belangrijke les: het moet vóóral blijven gaan om de verzoening met God als kernboodschap van het Evangelie en zo ook van de kerk.

Een tweede punt van Busch' predikantschap dat ook voor vandaag behartenswaardig is, is zijn missionaire inzet. Te vaak gaat de kerk ervanuit dat de mensen wel naar haar toekomen.

Maar de kerk heeft ook een duidelijke roeping om op zoek te gaan naar de mensen buiten de kerk.

Als derde: voor Busch is de bron van het Piëtisme in de donkere tijd waarin hij leefde een beproefde bron gebleken. Daarom is het zeker ook voor ons een vruchtbare bron voor onze onzekere tijd. Busch vond houvast bij zijn piëtistische voorgangers en maakte hun getuigenis graag vruchtbaar voor zijn tijd. Studie van deze piëtistische voormannen kan ook voor nu vruchtbaar zijn.

Ten slotte zij gezegd dat Busch' preken en schrijven zeer toegankelijk zijn. Preken van hem, die nog steeds via internet beluisterd kunnen worden, getuigen van een heldere en directe spreektrant waardoor hij dicht bij de hoorder komt. Duidelijk is dat zijn bewogenheid vooral ligt bij de 'scharen'. Dit is ook voor het werk van een predikant vandaag de dag een belangrijke uitdaging.

Samenvatting

Het onderwerp van deze scriptie is: het predikantswerk van Wilhelm Busch in het Derde Rijk, met name gezien vanuit zijn piëtistische achtergrond. En de hoofdvraag waarop een antwoord wordt gezocht is: ‘Welke visie heeft hij en hoe geeft hij hier, met name gezien vanuit zijn piëtistische achtergrond, gestalte aan?’

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, wordt in hoofdstuk 1 eerst een globaal tijdsbeeld geschetst van het Interbellum en van de tijd van het Derde Rijk. In het Duitsland van na de Eerste Wereldoorlog versterkten twee zaken elkaar: allereerst wrok over de verloren oorlog en in de tweede plaats een sterk verlangen naar een Duitse wederopstanding. Het nationaalsocialisme had daarom een sterke aantrekkingskracht. De Duitse landkerk bood nauwelijks een alternatief omdat zij in belangrijke mate in verval was door een veelszins liberale theologie: de Schrift werd door velen niet meer erkend als geïnspireerd en gezaghebbend. Vervolgens worden in dit eerste hoofdstuk de belangrijkste kenmerken van het Piëtisme kort besproken. Deze zijn: sterke nadruk op persoonlijke bekering, dagelijkse persoonlijke omgang met God door het lezen van de Bijbel en het gebed, levensheiliging in navolging van Christus, en het nadrukkelijk betrachten van de geloofsgemeenschap met medegelovigen.

In hoofdstuk 2 volgt een beschrijving van de levensloop van Busch: zijn kinderjaren en jeugd in het ouderlijk huis, zijn ervaringen als soldaat in de Eerste Wereldoorlog, zijn studententijd, de eerste jaren van zijn predikantschap, en daarna zijn predikantschap in de bewogen tijd van het Derde Rijk. Bij dit biografisch onderzoek wordt duidelijk dat zijn periode als soldaat aan het front, waar hij een duidelijk persoonlijke bekering meemaakte, van grote invloed is geweest. Ook wordt duidelijk dat Busch sterk beïnvloed werd door het Piëtisme, daar zelf ook uit putte, en deze traditie in zijn werk als predikant ook vruchtbaar maakte voor een breed publiek.

Hoofdstuk 3 vormt de kern van deze scriptie: een onderzoek naar Busch' visie op- en zijn praktijk van prediking, pastoraat, jeugdwerk en evangelisatiewerk, met name gezien vanuit zijn piëtistische achtergrond. Hoe klinkt deze achtergrond in zijn predikantschap door? Hij geeft in zijn kerkelijke werk de prediking de belangrijkste plaats. De centrale boodschap daarin is de rechtvaardiging van de goddeloze. Zijn pastoraat heeft vaak een evangeliserend karakter, waarin hij, in de tijd van het alles voor zich opeisende nationaalsocialisme, wijst op de enige ware Leidsman: niet Adolf Hitler maar Jezus Christus. Het grootste gedeelte van zijn werkzame leven is Busch jeugdpredikant. Hij organiseert voor jongeren een levendig en aantrekkelijk,

piëtistisch gezelschapsleven. Hierin wordt de Bijbel aan jongeren uitgelegd door Busch zelf en door gelovige leeftijdsgenoten. Busch is ervan overtuigd dat juist in de tijd van het Derde Rijk evangelisatie van levensbelang is voor het heil van zijn volk. Hij kiest ervoor om enkel en alleen over het Evangelie zelf te spreken en niet over de politiek, in de hoop dat in de duistere jaren van het Derde Rijk nog zoveel mogelijk mensen met God zullen worden verzoend.

Literatuur

- Becker, Wolfgang, *Wilhelm Busch als evangelistischer Verkündiger* (Beiträge zu Evangelisation und Gemeindeentwicklung, Band 14) (Neukirchen-Vluyn: Ausaat Verlag, 2010).
- Beyreuther, Erich, *Geschichte des Pietismus* (Stuttgart: Steinkopf Verlag, 1978).
- Blaschke, Olaf, *Die Kirchen und der Nationalsozialismus* (Ditzingen: Reclam Verlag, 2019).
- Brecht, Martin (ed.), *Geschichte des Pietismus* (4 Delen) (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993-2004).
- Breul, Wolfgang (ed.), *Pietismus Handbuch* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2021).
- Busch, Eberhard, 'Der Pietismus in Deutschland seit 1945', in: Gäbler, Ulrich (ed.), *Geschichte des Pietismus. Bd. 3: Der Pietismus im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000).
- Busch, Emmi, *Ein Bündel Briefe* (Wuppertal: Ausaat- und Schriftenmissionsverlag, 1980).
- Busch, Wilhelm, *Angefochtene Gottesknechte. In der Seelsorge Gottes* (Wuppertal: Ausaat-Verlag, 1965).
- Busch, Wilhelm, *Es geht am Kreuz um unsre Not. Predigten aus dem Jahr 1944* (Neukirchen-Vluyn: Ausaat- und Schriftenmissions-Verlag, 1989).
- Busch, Wilhelm, *Freiheit aus dem Evangelium. Meine Erlebnisse mit der Geheimen Staatspolizei* (Neukirchen-Vluyn: Ausaat Verlag, 1992).
- Busch, Wilhelm, *Gottes Auserwählte. Ansprachen aus den Jahren 1965/66* (Bad Liebenzell: Verlag der Liebenzeller Mission, 1971).
- Busch, Wilhelm, *Die von Herzen dir nachfolgen. Gestalten des rheinisch-westfälischen Pietismus* (Neukirchen-Vluyn: Ausaat Verlag, 1997).
- Busch, Wilhelm, *Jesus unser Schicksal* (Neukirchen-Vluyn: Ausaat Verlag, 2000).
- Busch, Wilhelm, *Jesus predigen – nicht irgendwas!* (Neukirchen-Vluyn: Ausaat Verlag, 1996).
- Busch, Wilhelm, *Johannes Busch. Ein Botschafter Jesu Christi* (Neukirchen-Vluyn: Ausaat Verlag, 1992).
- Busch, Wilhelm, *Kleine Erzählungen* (Stuttgart: Quell Verlag, 1982).

- Busch, Wilhelm, *Komm heim. Predigten über das Gleichnis vom verlorenen Sohn* (Wuppertal: Verlag und Schriftenmission der Ev. Gesellschaft, 1985).
- Busch, Wilhelm, *Leben ohne Alltag. Kleine Erzählungen. Vierte Folge* (Stuttgart: Quell Verlag, 1971).
- Busch, Wilhelm, *Mann muss doch darüber sprechen. Kleiner Erzählungen. Zweiter Band* (Bielefeld: Christliche Literatur-Verbreitung, 2018).
- Busch, Wilhelm, *Pfarrer Dr. Wilhelm Busch. Sein Leben und Wirken* (Hamburg: Verlag Christian U. Überreich, 1927).
- Busch, Wilhelm, *Plaudereien in meinem Studierzimmer* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlagsgesellschaft, 1965).
- Busch, Wilhelm, *Schnell das Wichtigste* (Wuppertal: Johannes Kiefel Verlag, vor 1940).
- Busch, Wilhelm, *Und trotzdem Weihnachten* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2010).
- Busch, Wilhelm, *Unter Menschen. Kleine Erzählungen. Fünfte Folge* (Stuttgart: Quell Verlag, 1989).
- Busch, Wilhelm, *Variationen über ein Thema. Kleiner Erzählungen. Dritter Band* (Bielefeld: Christliche Literatur-Verbreitung, 2006).
- Ehring, Karl-Heinz, Ulrich Parzany (eds.), *Begegnungen mit Wilhelm Busch* (Neukirchen-Vluyn: Aussaat Verlag, 1997).
- Goedhart, A.B., *De dominee van Buchenwald. Het levensverhaal van Paul Schneider* (Apeldoorn: De Banier, 2020).
- Hermle, Siegfried & Harry Oelke (eds.), *Christlicher Widerstand!? Evangelische Kirche und Nationalsozialismus* (Christentum und Zeitgeschichte (CuZ), Band 4) (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2019).
- Kaufmann, Thomas & Harry Oelke (eds.), *Evangelische Kirchenhistoriker im 'Dritten Reich'* (Gütersloh: Chr. Kaiser: 2002).
- Maier, Kurt, *Kreuz und Hakenkreuz. Die evangelische Kirche im Dritten Reich* (München: Dt. Taschenbuch-Verl., 2001).
- Parzany, Ulrich, *Im Einsatz für Jesus. Pastor Wilhelm Busch* (Meinerzhagen: Christliche Buchhandlung Bühne, 2017).

- Spener, Philipp Jacob, *Umkehr in die Zukunft. Reformprogramm des Pietismus – Pia desideria* (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1988).
- Strohm, Christoph, *Die Kirchen im Dritten Reich* (München: Verlag C.H.Beck, 2011).
- Tietz, Christiane, *Bonhoeffer Handbuch* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2021).
- Währisch, Hans (ed.), *Wilhelm Busch. Verkündigung im Angriff. Gesammelte Aufsätze über Jugendarbeit, Kirche, Theologie und Pietismus.* (Wuppertal: Aussaat Verlag, 1968).
- Woodbridge, John D. & Frank A. James III, *Church History. Volume Two. From Pre-Reformation to the Present Day. The Rise and Growth of the Church in Its Cultural, Intellectual, and Political Context* (Zondervan: Grand Rapids, 2013).